

Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole

••• SERIA
NAUKOWA

Redakcja naukowa
Iwona Chrzanowska, Grzegorz Szumski

Wydawnictwo
FRSE

Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole

Redakcja naukowa
Iwona Chrzanowska
Grzegorz Szumski

Wydawnictwo
FRSE

Warszawa 2019

SERIA NAUKOWA, TOM 7

Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole

Redaktorzy naukowci: prof. dr hab Iwona Chrzanowska
dr hab., prof. UW Grzegorz Szumski
Współpraca: Agnieszka Rybińska
Recenzent: prof. dr hab. Zenon Gajdzica
Redaktor prowadzący: Tomasz Mrozek
Korekta: Beata Bociąg (EDITIO), Marcin Grabski (mesem.pl)
Tłumaczenie
z języka angielskiego: Poliglota
Projekt graficzny: Diana Makulska/Podpunkt
Projekt okładki i skład: Artur Ładno, Mariusz Skarbek
Druk: Multigraf Drukarnia Sp. z o.o. Bydgoszcz
Wydawca: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji
Narodowa Agencja Programu Erasmus+
Al. Jerozolimskie 142a, 02-305 Warszawa
www.frse.org.pl | kontakt@frse.org.pl

© Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Warszawa 2019

ISBN: 978-83-65591-83-8

Publikacja została wydana przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej w ramach programu Erasmus+. Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za zamieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

Publikacja bezpłatna

Unia Europejska
Europejski Fundusz Społeczny

Cytowanie:

Edukacja włączająca w przedszkolu i szkole, I. Chrzanowska, G. Szumski (red. nauk.), Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, Seria Naukowa, t. 7, Warszawa 2019.

Publikacje Wydawnictwa FRSE: www.czytelnia.frse.org.pl

Spis treści

9

Wstęp

1

Edukacja włączająca – podstawy teoretyczne

14

1.1. Koncepcja edukacji włączającej

Grzegorz Szumski

26

**1.2. Rozwój edukacji włączającej w Europie:
strategie mające na celu podnoszenie osiągnięć
wszystkich uczących się**

Anthoula Kefallinou, Verity Donnelly

42

**1.3. Edukacja włączająca w badaniach naukowych
– perspektywa nauczyciela**

44

1.3.1. Postawy wobec edukacji włączającej – jakie skutki?

Iwona Chrzanowska

54

1.3.2. Kompetencje zawodowe – jakie wyzwania?

Iwona Chrzanowska, Grzegorz Szumski

62

1.3.3. Zróżnicowane grupy uczniów – jakie problemy?

Grzegorz Szumski

70

**1.4. Edukacja włączająca w badaniach naukowych
– perspektywa ucznia**

72

1.4.1. Osiągnięcia szkolne – jakie uwarunkowania?

Grzegorz Szumski

78

1.4.2. Kompetencje społeczne – jakie szanse?

Grzegorz Szumski

84

1.4.3. Relacje rówieśnicze – jakie zagrożenia?

Iwona Chrzanowska

92

**1.5. Edukacja włączająca w badaniach naukowych
– perspektywa rodzica**

Iwona Chrzanowska

2

Edukacja włączająca w praktyce – czy nowy model przedszkola/szkoły?

108

2.1. Dostępne przedszkole, dostępna szkoła – co to znaczy?

Grażyna Małachowska, Marek Tarwacki

124

2.2. Finansowanie zadań oświatowych w edukacji włączającej

Liliana Zientecka

138

2.3. Nauczyciel w edukacji włączającej

Beata Jachimczak

160

2.4. Uczeń w edukacji włączającej

162

2.4.1. Diagnoza – obszary, sposoby, narzędzia

Marzenna Czarnocka

174

2.4.2. Wsparcie – instrumenty, zobowiązania systemowe, formalne i nieformalne formy

Elżbieta Neroj

208

2.4.3. Uniwersalne projektowanie zajęć jako droga do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb edukacyjnych

Katarzyna Cichocka-Segiet, Piotr Mostowski, Paweł Rutkowski

218

2.4.4. Kształtowanie pozytywnych relacji uczniów w edukacji włączającej

Jacek Pyżalski

228

2.4.5. Ocenianie kształtujące – ocenianie wspierające uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi

Urszula Skrzypczak

236

2.4.6. Start w dorosłość – uwarunkowania, wyznaczniki oraz proces przejścia z edukacji do rynku pracy uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi

Wojciech Otrębski

248

2.5. Rodzic w edukacji włączającej jako współuczestnik procesu

Beata Rola

264

2.6. Nowa rola placówek specjalnych

Anna Tomaszewska

3

Wspólna przestrzeń – wspólne problemy – wspólne rozwiązania. Doświadczenia praktyków

278

3.1. Różnorodność i inkluzja w edukacji – wybrane aspekty wspierania uczniów z doświadczeniem migracji

Anna Młynarczuk-Sokołowska, Katarzyna Szostak-Król

288

3.2. Nie marnujmy talentów! Wspieranie uczniów zdolnych w praktyce edukacyjnej

Tomasz Knopik

298

Bibliografia

329

Dokumenty

2.4.3. Uniwersalne projektowanie zajęć jako droga do zaspokajania zróżnicowanych potrzeb edukacyjnych

Katarzyna Cichocka-Segiet, Piotr Mostowski, Paweł Rutkowski

Początki projektowania uniwersalnego związane są ściśle z dziedziną architektury. Podstawowym założeniem zaproponowanej przez architekta Ronalda L. Mace'a koncepcji projektowania globalnego było uczynienie otoczenia dostępnym dla jak najszerzej grupy użytkowników. Plan odpowiadający takim standardom nie wymaga dalszych adaptacji, zachowując jednocześnie walory estetyczne. Warto podkreślić, że uwzględnienie potrzeb konkretnej grupy użytkowników często przynosi zysk również innym (np. obniżone krawężniki są udogodnieniem nie tylko dla ludzi poruszających się na wózkach, lecz także dla osób starszych, dostawców). W latach 90. XX wieku w Centrum Projektowania Uniwersalnego (Uniwersytet Karoliny Północnej) opracowano podstawowe zasady opisanego wyżej podejścia do projektowania, dotyczące m.in. równego dostępu, elastyczności, prostoty i niewyszukania, odpowiedniego środowiska, zrozumiałości informacji czy ograniczenia koniecznego wysiłku fizycznego (dokładny opis tych wytycznych wraz z przykładami: Connell i in. 1997). Z czasem założenia projektowania uniwersalnego zaczęły przenikać do obszarów takich jak wzornictwo przemysłowe, interfejsy komputerowe, strony i serwisy internetowe, technologie komunikacyjne itp. (Adaszyńska 2017, s. 16–17). W latach 90. ubiegłego wieku zaczęto również używać określenia „projektowanie uniwersalne w nauczaniu” (UDL, *Universal Design for Learning*). Głównym podmiotem stojącym za przeniesieniem idei projektowania uniwersalnego na grunt edukacji była amerykańska organizacja CAST (Center for Applied Special Technology) (Fedorowicz 2007, s. 401). UDL jest modelem opracowywania procesu nauczania w taki sposób, aby uwzględniał on potrzeby jak

największej grupy odbiorców. Założenia UDL oparte są na wnioskach z badań pedagogicznych, psychologicznych, a nawet neurobiologicznych (por. np. Domagała-Zyśk 2015, s. 554). Podstawą UDL jest konstatacja, że ludzie uczą się na różne sposoby i różnorodność ta powinna być uwzględniona w środowisku edukacyjnym od początku nauki (Gronneberg, Johnston 2015). Wszyscy powinni móc w pełni uczestniczyć w procesie dydaktycznym bez obniżania jego standardów. Chociaż UDL z założenia dotyczy ogółu uczniów, jest ono szczególnie istotne dla tych ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Implementacja tego rozwiązania jest zatem właściwie nieodzowna w modelu edukacji włączającej.

Jak pokazuje m.in. opracowanie przygotowane przez Teaching Excellence in Adult Literacy Center (TEAL 2010), uniwersalne projektowanie w nauczaniu wymaga stosowania różnorodnych i elastycznych metod:

- prezentacji informacji lub umożliwienia dostępu do nich (nacisk na to, CZEGO uczymy),
- planowania i wykonywania zadań (nacisk na to, JAK uczymy),
- angażowania uczniów w proces uczenia się (nacisk na to, DLACZEGO uczymy).

Te trzy aspekty przekładają się na następujące oczekiwania kierowane pod adresem procesu dydaktycznego, tj. na wiele sposobów:

- przedstawiania (różne metody prezentowania informacji, zapewnienie wsparcia),
- działania i ekspresji (dostarczanie uczącym się alternatywnych sposobów prezentowania swoich umiejętności i wiedzy),
- angażowania (wykorzystanie zainteresowań uczniów przy wyborze treści i narzędzi edukacyjnych, motywowanie uczniów poprzez dostosowywanie poziomu wyzwań).

Tabela 1 przedstawia listę wytycznych uniwersalnego projektowania w nauczaniu opracowanych przez CAST (2018a). W polskim tłumaczeniu zastosowaliśmy bezpośredni zwrot w drugiej osobie liczby pojedynczej, dzięki czemu wytyczne zachowują charakter instrukcji i mogą służyć jako lista kontrolna. Zapisy na liście mają charakter syntetyczny, gdyż ich celem jest zasygnalizowanie poszczególnych zagadnień. Szczegółowe opisy dotyczące każdego z punktów wraz z przykładami można znaleźć na stronie internetowej UDL Guidelines¹.

1 bit.ly/2nSugQ7 [dostęp: 6.06.2019].

Tabela 1. Wytyczne uniwersalnego projektowania w nauczaniu

I. ZAPEWNIJ ZRÓŻNICOWANE SPOSOBY PREZENTOWANIA TREŚCI	II. ZAPEWNIJ WIELE MOŻLIWOŚCI DZIAŁANIA I EKSPRESJI	III. ZAPEWNIJ WIELE SPOSOBÓW ANGAŻOWANIA
1. Umożliw wybór w zakresie percepcji: 1.1. Zapewnij możliwości dostosowań w zakresie wzrokowego odbioru informacji, 1.2. Udostępnij alternatywę dla treści dźwiękowych, 1.3. Udostępnij alternatywę dla treści wizualnych.	4. Dawaj wybór w zakresie fizycznego działania: 4.1. Różnicuj metody reagowania i nawigowania, 4.2. Optymalizuj dostęp do narzędzi i technologii wspomagających.	7. Stwarzaj warunki do rozbudzania zainteresowania: 7.1. Wspieraj indywidualne wybory i autonomię, 7.2. Dbaj o istotność, wartościowość i autentyczność, 7.3. Minimalizuj zagrożenia i dystraktory.
2. Zapewnij różne możliwości w zakresie języka, wyrażeń matematycznych i symboli: 2.1. Wyjaśniaj słownictwo i symbole, 2.2. Objaśniaj składnię i strukturę tekstu, 2.3. Wspieraj odczytywanie tekstu, notacji matematycznej i symboli, 2.4. Zachęcaj do rozwijania komunikacji międzyjęzykowej, 2.5. Wykorzystuj różne media do ilustrowania treści.	5. Zapewnij zróżnicowane możliwości ekspresji i komunikacji: 5.1. Korzystaj z różnych mediów do komunikacji, 5.2. Korzystaj z różnych narzędzi do tworzenia i łączenia komunikatów, 5.3. Rozwijaj umiejętności na podstawie praktyki.	8. Zapewnij możliwość trwałego wysiłku i budowania wytrwałości: 8.1. Uwydatniaj cele i zadania, 8.2. Optymalizuj wyzwania przez różnicowanie oczekiwań i dostępnych zasobów, 8.3. Wspieraj współpracę i twórz społeczność, 8.4. Zwiększaj liczbę informacji zwrotnych.
3. Zapewnij różne możliwości w zakresie rozumienia: 3.1. Aktywizuj i poszerzaj wiedzę ogólną, 3.2. Podkreślaj wzorce, najważniejsze cechy, nadrzędne idee i istniejące relacje, 3.3. Udzielaj wskazówek dotyczących przetwarzania i wizualizacji informacji oraz operowania nimi.	6. Zapewnij różne możliwości w zakresie funkcji wykonawczych: 6.1. Udzielaj wskazówek dotyczących właściwego wybierania celów, 6.2. Wspieraj rozwijanie strategii i planowanie, 6.3. Pomagaj w zarządzaniu informacją i zasobami, 6.4. Zwiększaj możliwość monitorowania postępów.	9. Zapewnij warunki samoregulacji: 9.1. Promuj motywujące oczekiwania i przekonania, 9.2. Wspieraj indywidualne umiejętności i strategie rozwiązywania problemów, 9.3. Zachęcaj do samooceny i autorefleksji.
Uczniowie zaradni i kompetentni	Uczniowie planujący i ukierunkowani na cel	Uczniowie zmotywowani i świadomi celu

Źródło: CAST 2018a ([za: Rao, Meo 2016, s. 2; tłumaczenie i opracowanie własne]).

Listę podzielono zgodnie z trzema głównymi zasadami uniwersalnego projektowania w nauczaniu. Każda kategoria powiązana jest z odrębnymi sieciami neuronowymi aktywnymi w mózgu i odpowiedzialnymi kolejno za zrozumienie, planowanie strategiczne i afektywność (CAST 2018b). Tym samym UDL uwzględnia sposób, w jaki nasz mózg przyswaja nowe informacje, przetwarza je i zapamiętuje.

Trzydzieści jeden punktów pogrupowanych w dziewięciu kategoriach i trzech zestawach pozwala nauczycielowi już na etapie planowania zajęć uwzględnić zróżnicowane potrzeby uczniów, a tym samym stworzyć w pełni inkluzywne środowisko edukacyjne. Przeprowadzone dotychczas badania skuteczności UDL pokazują, że uczniowie biorący udział w procesie nauczania uwzględniającym te wytyczne uzyskują lepsze wyniki oraz są bardziej zmotywowani i zaangażowani (Rao, Meo 2016, s. 3). Kluczowe wydaje się w tym kontekście postrzeganie kształcenia (nauczania/uczenia się) jako procesu nabywania wiedzy, umiejętności i kompetencji.

Przygotowywanie zajęć dydaktycznych z uwzględnieniem uniwersalnego projektowania w nauczaniu należy rozbić na dwa etapy (Rao, Meo 2016, s. 4). Pierwszy z nich to analiza zapisów zawartych w podstawie programowej i w szczegółowych planach nauczania, dotycząca wiedzy i umiejętności, które powinien przyswoić uczeń. Ważne jest, aby maksymalnie doprecyzować użyte w tych dokumentach sformułowania o charakterze ogólnym. Dzięki właściwemu zidentyfikowaniu istotnych umiejętności i wiedzy możemy przejść do szczegółowego planowania lekcji. Identyfikacja wiedzy i umiejętności wiąże się ściśle z procesem diagnozy edukacyjnej, rozumianej jako „poszukiwanie odpowiedzi na pytanie: jak przebiega proces (ten, który stanowi podstawę działań mających przynieść określony wynik), jakie ewentualnie pojawiają się zaburzenia w przebiegu tego procesu” (Hajnicz 2010, s. 34). Dopiero w wyniku diagnozy sformułowane może zostać zadanie „postrzegane z punktu widzenia procesów, które angażuje, a nie z punktu widzenia wyniku, do którego ma prowadzić” (tamże, s. 35). Podjęcie opisanych tu działań jest punktem wyjścia do szczegółowego przygotowania lekcji. UDL można wykorzystać przy planowaniu każdego elementu związanego z organizacją i przebiegiem zajęć. W literaturze przedmiotu wyróżnia się często cztery główne komponenty lekcji (por. Rao, Meo 2016, s. 5): określenie celów zajęć, które odpowiadają podstawie programowej, opracowanie strategii instruktażowej (metody), wybór zasobów i materiałów oraz ocenianie postępów i wyników uczniów. Przy analizie każdego z tych elementów można posłużyć się odpowiednimi pytaniami pomocniczymi (zob. tabela 2).

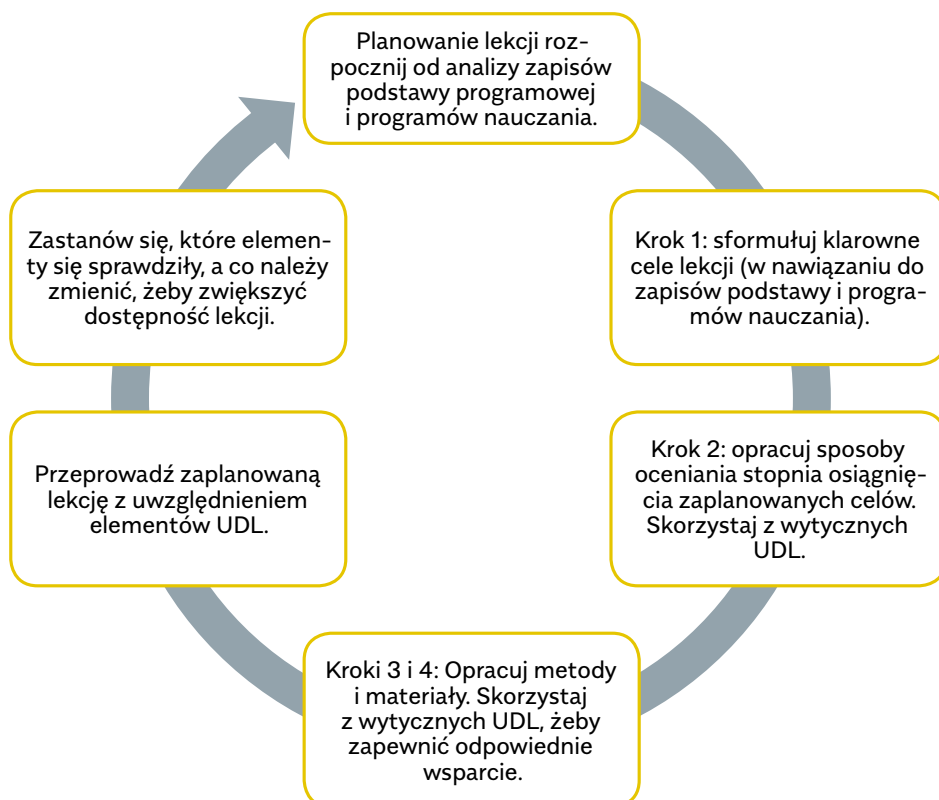
Tabela 2. Zastosowanie UDL dla wybranych komponentów lekcji

KOMPONENT LEKCJI	PYTANIA POMOCNE PRZY PROJEKTOWANIU Z WYKORZYSTANIEM UDL
Cele	Jakie umiejętności i wiedzę uczniowie powinni przyswoić (zgodnie z wymogami podstawy programowej)?
Ocenianie	Jak uczniowie mogą pokazać, że osiągnęli wyznaczone cele?
Metody	Jakie wsparcie można zapewnić w ramach instruowania, aby uczniowie przyswoili materiał i zaprezentowali swoją wiedzę?
Materiały	Jakie zasoby, materiały i narzędzia mogą zostać użyte, aby zapewnić zróżnicowane sposoby prezentowania informacji oraz zainteresować przedstawianymi treściami?

Źródło: Rao, Meo 2016, s. 5 (tłumaczenie i opracowanie własne).

Wszystkie kroki projektowania zajęć z wykorzystaniem UDL przedstawia rys. 1. Szczegółowy opis każdego z nich można znaleźć w pracy Rao, Meo (2016).

Rysunek 1. Cykl projektowania zajęć z wykorzystaniem UDL

Źródło: Rao, Meo 2016, s. 5 (tłumaczenie i opracowanie własne).

Zgodnie ze swoją nazwą projektowanie uniwersalne w nauczaniu może być stosowane w każdym środowisku edukacyjnym. Powinno ono prowadzić do zaspokojenia potrzeb wynikających ze zróżnicowań w zakresie statusu socjoekonomicznego, kulturowego i zdrowotnego uczniów. Nie zawsze udaje się ten postulat w pełni zrealizować, ale należy dokładać starań, by beneficjentów było możliwie wielu, a najlepiej, by korzyści odnieśli wszyscy uczestnicy procesu nauczania. Chociaż w założeniach UDL nie precyzuje się docelowej grupy, to z reguły podejście to kojarzone jest z osobami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, często z zawężeniem do uczniów z niepełnosprawnościami. Posiadają oni orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego, wydane z uwagi na niepełnosprawność przez zespół orzekający działający w publicznej poradni psychologiczno-pedagogicznej. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1578) określa, że kształcenie specjalne organizuje się dla następujących grup uczniów:

- niesłyszących,
- słabosłyszących,
- niewidomych,
- słabowidzących,
- z niepełnosprawnością ruchową (w tym z afazją),
- z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim, umiarkowanym lub znacznym,
- z autyzmem, w tym z zespołem Aspergera,
- z niepełnosprawnościami sprzężonymi.

Trudno wyobrazić sobie stworzenie jednolitej listy potrzeb edukacyjnych, która dotyczyłaby każdej z wymienionych grup. Na przykład uczniowie głusi posługujący się polskim językiem migowym (PJM) mają zupełnie inne potrzeby komunikacyjne niż uczniowie niewidomi, których językiem rodzimym jest polszczyzna. Udogodnienia przestrzenne dla uczniów z niepełnosprawnością ruchową nie są z kolei niezbędne dla pozostałych grup wymienionych wyżej. Warto jednak pamiętać o jednym z kluczowych założeń projektowania uniwersalnego – to, co jest dobre dla konkretnych odbiorców, może przynieść korzyści wszystkim. Upraszczenie złożonych struktur składniowych w tekście

– przy zachowaniu jego warstwy merytorycznej – będzie ułatwiało lekturę zarówno uczniom głuchym, jak i osobom z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim czy z trudnościami w porozumiewaniu się słownym (określanym także mianem dzieci ze złożonymi potrzebami komunikacyjnymi – *complex communication needs*). Obszerna lista wytycznych przedstawionych w tabeli 1 obejmuje wszystkie aspekty procesu nauczania/uczenia się. Korzystając z tych wskazówek przy planowaniu lekcji, mamy pewność, że uwzględnione zostaną różne sfery – nie tylko w zakresie metod i treści, lecz również motywacji i nastawienia uczącego się. Nie zawsze jest jednak możliwe zaprojektowanie zajęć całkowicie dostępnych dla wszystkich, dlatego UDL dopuszcza w uzasadnionych przypadkach stosowanie dodatkowych pomocy, np. odpowiednio zaadaptowanych materiałów edukacyjnych lub technologii wspomagających (takich jak powiększalnik, wskaźnik ustny lub nagłowny, czytnik ekranu czy urządzenia umożliwiające komunikowanie się osobom ze złożonymi potrzebami komunikacyjnymi).

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi jest zwykle postrzegany przez pryzmat konkretnych zaburzeń, co nie zawsze pozwala na właściwą ocenę jego możliwości. Co oczywiste, istotne jest zapewnienie dziecku odpowiednich warunków i narzędzi, jednak metodyka pracy nie musi łączyć się bezpośrednio z rozpoznaną trudnością rozwojową. Kluczową rolę odgrywa właściwe zidentyfikowanie rzeczywistych możliwości i kompetencji ucznia, czyli określenie – w sposób funkcjonalny – posiadanych przez niego wiadomości i umiejętności, które powinny być rozwijane i stanowić bazę dla dalszego postępowania edukacyjnego. Każde proponowane w procesie nauczania zadanie składa się z wielu etapów, które należy pokonać, by uzyskać określony wynik (osiągnąć zamierzony cel). Każdy uczeń – zarówno rozwijający się prawidłowo, jak i mający rozpoznane specjalne potrzeby edukacyjne – może nie poradzić sobie z realizacją oczekiwanej czynności. Przystępując do uniwersalnego projektowania zajęć, należy zatem mieć świadomość, jakimi kompetencjami szczegółowymi musi dysponować uczeń, aby dane zadanie zostało zrealizowane. Na przykład rozwiązanie zadania z tekstem realizowanego na lekcji matematyki wymaga od ucznia m.in.:

- przeczytania i zrozumienia treści (a zatem posługiwania się słowami takimi jak „suma”, „razem”),

- posiadania ukształtowanego pojęcia liczb w zakresie określonym w zadaniu,
- określenia danych potrzebnych do wykonania obliczeń,
- znajomości znaków matematycznych, które muszą zostać użyte przy zapisie działania,
- wiedzy o tym, że działanie matematyczne musi zostać zapisane według ściśle określonego wzorca (liczba – znak – liczba – znak – liczba, od strony lewej do prawej),
- umiejętności wykonania obliczenia,
- sformułowania i zapisania odpowiedzi na postawione pytanie.

U każdego ucznia mogą pojawić się trudności na jednym z etapów i nie muszą one wynikać z niepełnosprawności. Przy projektowaniu zadania ważne jest zatem poddanie analizie wszystkich składowych potrzebnych do jego wykonania. Wynikiem tego sposobu myślenia w zakresie projektowania może być stworzenie materiałów zaadaptowanych do potrzeb uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, które różnią się od materiałów bazowych nie na poziomie treści programowych, lecz w obszarze metodyczno-technicznym. W wielu wypadkach nawet nieznaczna modyfikacja oryginału wystarcza, by uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi samodzielnie zrealizował oczekiwaną aktywność.

Przykładem materiałów, które mogą być wykorzystane przy projektowaniu i prowadzeniu zajęć w paradygmacie UDL, są adaptacje podręczników szkolnych wykonywane od 2014 r. przez Pracownię Lingwistyki Migowej na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego (por. Rutkowski, Mostowski 2017; 2018). Dotychczas do potrzeb edukacyjnych uczniów mających trudności w uczeniu się i (lub) komunikowaniu się, w tym niesłyszących, słabosłyszących, z niepełnosprawnością intelektualną, autyzmem i afazją, dostosowane zostały m.in. podręczniki do edukacji wczesnoszkolnej oraz do historii, matematyki, języka polskiego i przyrody dla klasy IV szkoły podstawowej, podręczniki do matematyki, biologii, geografii, historii i języka polskiego dla klasy V, podręczniki do wiedzy o społeczeństwie, biologii, chemii, fizyki, geografii, historii, matematyki i języka polskiego dla klasy VII, a także podręczniki do biologii, chemii, fizyki, geografii, historii, matematyki i języka polskiego dla klasy VIII. Pakiet materiałów do edukacji wczesnoszkolnej składa się z:

- adaptacji oryginalnego podręcznika (przeredagowane treści polecień, ilustracje zmodyfikowane pod kątem dostępności percepcyjnej),
- wersji multimedialnej (treści zaadaptowanej papierowej wersji podręcznika, uzupełnione o tłumaczenie na polski język migowy i znaki graficzne systemu PCS – *picture communication symbols*),
- zeszytu piktogramów (tabele z piktogramami PCS odpowiadającymi słownictwu poszczególnych lekcji oraz wybrane pytania i polecenia oddane tymi symbolami),
- poradnika dla nauczyciela (książka ze wskazówkami metodycznymi oraz dokładnym opisem dokonanych modyfikacji),
- zeszytu kart pracy (ćwiczenia utrwalające wiedzę i umiejętności określone w podstawie programowej),
- książek z serii „Język polski na plus” i „Nasz język polski” (ćwiczenia wspomagające nabywanie przez uczniów kompetencji komunikacyjnych w języku polskim).

W skład pakietu materiałów przygotowanych do każdego z podręczników do klas wyższych niż III wchodzi z kolei:

- zaadaptowane teksty dotyczące poszczególnych zagadnień przedmiotowych,
- ilustracje zmodyfikowane pod kątem dostępności percepcyjnej,
- tablice ze znakami graficznymi systemu PCS,
- filmy z tłumaczeniem na polski język migowy.

Szczegółowe informacje na temat zaadaptowanych tytułów można znaleźć na stronach internetowych Ministerstwa Edukacji Narodowej² lub Ośrodka Rozwoju Edukacji³.

Opisane adaptacje były zaplanowane i przeprowadzone zgodnie z kluczowymi założeniami paradygmatu UDL. Każda treść została przedstawiona na kilka różnych sposobów (zaadaptowany tekst polski, tłumaczenie na polski język migowy, zapis znakami graficznymi systemu PCS) oraz w różnych formatach (wersja do druku, elektroniczna, multimedialna). Warstwa tekstowa była modyfikowana w celu

2 bit.ly/2WXjomY [dostęp: 23.07.2019].

3 bit.ly/2EZA0jA [dostęp: 23.07.2019]. Większość podręczników jest również dostępna w wersji brajlowskiej oraz w wersji dla uczniów słabowidzących – adaptacje te zostały wykonane przez Biuro ds. Osób Niepełnosprawnych Uniwersytetu Warszawskiego.

eliminacji nadmiernej złożoności składniowej i trudności leksykalnych, ale z zachowaniem najistotniejszych informacji. Dodatkowo wybrane treści zostały opatrzone objaśnieniami lub ilustracjami pomocniczymi. Zmiany dotyczące warstwy graficznej miały na celu przede wszystkim dostosowanie możliwości jej odbioru do potrzeb psychofizycznych osób ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Zgodnie z wytycznymi UDL część modyfikacji dotyczyła zwiększenia zaangażowania uczniów – polecenia w formie bezosobowej zostały więc przekształcone w bezpośrednie zwroty do odbiorcy, zastosowano w nich teksty ułatwiające przyznanie się do niewiedzy, a w przypadku trudniejszych zadań zaofiarowana została możliwość wykonania ich prostszego wariantu. Dokładny opis przyjętych rozwiązań zamieszczono w towarzyszących poszczególnym podręcznikom książkach pomocniczych (swoistych poradnikach dla nauczyciela), zawierających materiał informacyjny dotyczący zalecanych sposobów korzystania z adaptacji (zob. m.in. Bajewska-Kołodziejak i in. 2014; 2017).

Zajęcia edukacyjne powinny przystawać do potrzeb wszystkich ich uczestników. Projektowanie takich lekcji bywa niezmiernie trudne. Im mniej homogeniczna grupa odbiorców i bardziej zróżnicowane potrzeby, tym więcej aspektów należy uwzględnić na etapie planowania. Jedną ze sprawdzonych metod tworzenia lekcji „dla wszystkich” jest stosowanie się do zasad projektowania uniwersalnego w nauczaniu (UDL). Wiele prostych wskazówek pozwala należycie dopracować każdy poziom procesu edukacyjnego. Standard ten funkcjonuje od prawie 30 lat, a liczne badania (por. m.in. Rao i in. 2014; Capp 2017) pokazują, że przynosi on korzyści zarówno osobom uczącym się, jak i nauczycielom. Z punktu widzenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, planowanie zgodne z UDL będzie łatwiejsze do wprowadzenia dzięki wspomnianym bezpłatnym materiałom zaadaptowanym. Jest to z pewnością argument przemawiający za uwzględnieniem UDL w pracy pedagogicznej z uczniami ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

Bibliografia

- Achola, E.O. (2018), *Practicing what we preach: Reclaiming the promise of multicultural transition programming* [w:] *Career development and transition for exceptional individuals*, nr 0, s. 1–6.
- Adaszyńska, E. (2017), *Projektowanie uniwersalne – dostępność i uczestnictwo dla wszystkich*, „Uniwersytet Zielonogórski. Miesięcznik Społeczności Akademickiej”, nr 2(240), s. 16–18.
- Aiken, L.R. (2002), *Attitudes and related psychosocial constructs. Theories, assessment and research*, Thousand Oaks–London–New Delhi: Sage Publication, Inc.
- Ainscow, M., Booth, T., Dyson, A. (2006), *Improving schools, developing inclusion*, London–New York: Routledge.
- Allan, J., Persson, E. (2015), *Students' perspectives on raising achievement through inclusion in Essunga, Sweden*, „Educational Review”, nr 68(1), s. 82–95.
- Al-Khamisy, D. (2004), *Gotowość nauczycieli edukacji przedszkolnej do pracy z dziećmi o specjalnych potrzebach edukacyjnych* [w:] G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Anannikova, L. (2015), *Polskie szkoły boją się niepełnosprawnych dzieci. To dla nich niechciany problem*, „Gazeta Wyborcza”, 19.06.2015, bit.ly/2Xnz4A7 [dostęp: 22.06.2019].
- Antecka, L., Bałtowska-Jucha, M., Głaz-Skirzyńska, M., Klaro-Celej, L., Wyszomierska, G., Zakrzewska, M. (2018), *Model wdrożenia praktyk wspomaganych w szkołach przysposabiających do pracy. Podręcznik instruktażowy dla nauczycieli*, Warszawa: CRZ.
- Antonovsky, A. (1995), *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia, jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*, Warszawa: Fundacja IPN.
- Antonovsky, A. (1997), *Poczucie koherencji jako determinant zdrowia* [w:] I. Helsen-Niejodek, H. Sęk (red.), *Psychologia zdrowia*, Warszawa: PWN, s. 206–231.

- Avramidis, E., Bayliss, P., Burden, R. (2000), *A Survey into mainstream teachers' attitudes towards the inclusion of children with special educational needs in the ordinary school in on local education authority*, „Educational Psychology”, nr 20(2), s. 191–211.
- Avramidis, E., Kalyva, E. (2007), *The influence of teaching experience and professional development on Greek teachers' attitudes towards inclusion*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 22(4), s. 367–389.
- Avramidis, E., Norwich, B. (2002), *Teachers' attitudes towards integration/inclusion: A review of the literature*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 17(2), s. 129–147.
- Badegruber, B. (1997), *Nauczanie otwarte w 28 krokach*, Warszawa: WSiP.
- Bajewska-Kołodziejak, A., Cichocka-Segiet, K., Czajkowska-Kisil, M., Mostowski, P., Rutkowski, P., Skuza, M., Ziątek, K. (2014), *Poradnik dla nauczyciela. Nasz elementarz. Podręcznik do szkoły podstawowej. Klasa 1. Część 1. Adaptacja dla uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej.
- Bajewska-Kołodziejak, A., Cichocka-Segiet, K., Danowska-Florczyk, E., Mostowski, P., Rutkowski, P., Skuza, M., Ziątek, K. (2017), *Książka pomocnicza zawierająca materiał informacyjny dotyczący zalecanych sposobów korzystania z adaptacji. Szkolni przyjaciele. Matematyka. Podręcznik. Klasa 1. Część 1*, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej.
- Baker, D.J., Vaks, B. (2015), *Employment for people with intellectual or developmental disabilities and challenging behavior [w:] Way leads on to way. Paths to employment for people with intellectual disabilities*, Washington DC: AAIDD.
- Baker, E.T., Wang, M.C., Walberg, H.J. (1994/1995), *The effects of inclusion on learning*, „Educational Leadership”, nr 52.
- Bańka, A. (2000), *Psychologia organizacji [w:] J. Strelau (red.), Psychologia. Podręcznik akademicki, t. 3*, Gdańsk: GWP, s. 321–350.
- Bańka, A. (2005), *Rozwój zawodowy a ścieżki tranzycji z systemu edukacji do rynku pracy [w:] Doradztwo Karier*, Warszawa: OHP.
- Bartóg, K. (2008), *Wspomaganie rozwoju dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w różnych formach edukacji wczesnoszkolnej*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Barnes, P. (2008), *Multi-agency working: what are the perspectives of SENCOs and parents regarding its development and implementation?*, „British Journal of Special Education” nr 35(4), s. 230–240.
- Bartkowiak, G. (2009), *Człowiek w pracy. Od stresu do sukcesu w organizacji*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.

- Bartkowski, J. (2007), *Między stygmatyzacją a odrzuceniem. System szkolny a przygotowanie zawodowe młodych osób niepełnosprawnych* [w:] E. Giermanowska (red.), *Młodzi niepełnosprawni – aktywizacja zawodowa i nietypowe formy zatrudnienia*, Warszawa: ISP.
- Bartnikowska, U., Wójcik, M. (2004), *Zaniedbania w aspekcie triady: szkoła – rodzice – dziecko w kształceniu integracyjnym i masowym dzieci z wadą słuchu* [w:] Z. Gajdzica, D. Osik-Chudowolska (red.), *Wątki zaniedbane, zaniechane, nieobecne w procesie edukacji i wsparcia społecznego osób niepełnosprawnych*, Warszawa, Wydawnictwo UŚ, s. 287–299.
- Barzykowski, K., Grzymała-Moszczyńska, H., Dzida, D., Grzymała Moszczyńska, J., Kosno, M. (2013), *One są wśród nas. Wybrane zagadnienia diagnozy psychologicznej dzieci i młodzieży w kontekście wielokulturowości oraz wielojęzyczności*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji, bit.ly/2X19Sjm [dostęp: 22.06.2019].
- Bąbka, J. (2003), *Psychologiczne aspekty efektywności edukacji dzieci w systemie integracyjnym* [w:] Z. Kazanowski, D. Osik-Chudowolska (red.), *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i integracjach społecznych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Bejerot, S., Edgar, J., Humble, M.B. (2011), *Poor performance in physical education: A risk factor for bully victimization. A case-control study*, „Acta Paediatrica”, nr 100(3), s. 413–419.
- Bennett, S., Gallagher, T.L. (2013), *High school students with intellectual disabilities in the school and workplace: Multiple perspectives on inclusion*, „Canadian Journal of Education”, nr 36(4), s. 96–124.
- Bernacka-Langier, A., Janik-Płocińska, B., Kosowicz, A., Pawlic-Rafałowska, E. (2009), *Inny w Polskiej szkole. Poradnik dla nauczycieli pracujących z cudzoziemcami*, Warszawa: Biuro Edukacji Urzędu m.st. Warszawy, Polskie Forum Migracyjne, Warszawskie Centrum Innowacji Edukacyjno-Społecznych i Szkoleń.
- Berry, J.W. (1998), *Acculturation and health* [w:] W.S.S. Kazarian, D.R. Evans (red.), *Cultura clinical psychology. Theory research and practice*, New York: Oxford University Press.
- Bidziński, K. (2007), *Znaczenie nadawane zjawisku niepełnosprawności przez młodzież sprawną, w kontekście kształtowania się tożsamości osób z dysfunkcją narządu ruchu* [w:] B. Jachimczak, B. Olszewska, D. Podgórska-Jachnik (red.), *Miejsce Innego we współczesnych naukach o wychowaniu*, Łódź: Satori, s. 76–79.
- Black-Hawkins, K., Florian, L., Rouse, M. (2007), *Achievement and inclusion in school*, London: Routledge.

- Blecker, N.S, Boakes, N.J. (2010), *Creating a learning environment for all children: are the teachers able and willing?*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 14(5), s. 435–447.
- Błęszyńska, K. (1992), *Determinanty przystosowania ucznia niepełnosprawnego do środowiska szkoły masowej* [w:] A. Hulek, B. Grochmal-Bach (red.), *Uczeń niepełnosprawny w szkole masowej*, Kraków: Wydawnictwo WSP.
- Booth, T., Ainscow, M. (2002), *Index for inclusion, developing learning and participation in schools*, bit.ly/2MJTaeo [dostęp: 10.02.2019].
- Borkowska, A. (2016), *Psychologiczne aspekty migracji w rozwoju dziecka* [w:] E. Śmiechowska-Petrovskij (red.), *Dzieci z trudnościami adaptacyjnymi w młodszy wiek. Aspekty rozwojowe i edukacyjne w kontekście specyfiki różnic kulturowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe UKSW.
- Boski, P. (2009), *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brophy, J. (2007), *Motywowanie uczniów do nauki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Brown, W.H., Odom, S.L, Conroy, M.A. (2001), *An intervention hierarchy for promoting young children's peer interactions in natural environments*, „Topics in Early Childhood Special Education”, nr 21(3), s. 162–175.
- Bruner, J. (2006), *Kultura edukacji*, Kraków: Universitas.
- Brzezińska, A. (2000), *Społeczna psychologia rozwoju*, Warszawa: Scholar.
- Brzezińska, A. (2002), *Współczesne ujęcie gotowości szkolnej* [w:] W. Brejnak (red.), *O pomyślny start ucznia w szkole*, „Biuletyn Informacyjny Polskiego Towarzystwa Dysleksji – Wydanie specjalne”.
- Buchnat, M. (2015), *Formy organizacji kształcenia dziecka z lekką niepełnosprawnością intelektualną a jego kompetencje społeczne*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Capp, M.J. (2017), *The effectiveness of universal design for learning: a meta-analysis of literature between 2013 and 2016*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 8(21), s. 791–807.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Patorelli, C., Bandura, A., Zimbardo, P.G. (2000), *Prosocial Foundations of Children's Academic Achievement*, „Psychological Science”, nr 11(4), s. 302–306.
- Carlberg, C., Kavale, K., (1980), *The efficacy of special versus regular class placement for exceptional children: A meta-analysis*, „Journal of Special Education”, nr 14(3), s. 295–309.

- Carlisle, E., Stanley, L., Kemple, K.M. (2005), *Opening doors: Understanding school and family influences on family involvement*, „Early Childhood Education Journal”, nr 33(3), s. 155–162.
- CAST (2018a), *Universal design for learning guidelines version 2.2 [graphic organizer]*, Wakefield, MA: Author.
- CAST (2018b), *UDL and the learning brain*, Wakefield, MA: Author, bit.ly/2WTYd0Y [dostęp: 18.02.2019].
- Chesmore, A.A., Ou, R.-S., Reynolds, A.J. (2016), *Childhood placing in special education and adult well-being*, „The Journal of Special Education”, nr 50, s. 109–120.
- Chmielińska, A., Modrzejewska-Świgulska, M. (2018), *Bariery w pracy nauczycieli oraz innowatorów edukacyjnych w perspektywie badań pedagogicznych*, „EETP”, t. 13, nr 2(48).
- Chodkowska, M. (2001), *Socjopedagogiczne aspekty edukacji integracyjnej – nadzieje i realia w warunkach reformy systemu oświaty* [w:] Z. Palak (red.), *Pedagogika specjalna w reformowanym ustroju edukacyjnym*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Chodkowska, M. (2004), *Problemy pedagogicznego wsparcia uczniów z niepełnosprawnościami intelektualną w zakresie społecznego funkcjonowania w klasie szkolnej* [w:] Z. Palak, Z. Bartkiewicz (red.), *Wsparcie społeczne w rehabilitacji i resocjalizacji*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 63–73.
- Christenson, S.L., Sheridan, S.M. (2001), *School and families: Creating essential connections for learning*, New York: Guilford Press.
- Chrzanowska, I. (2003), *Funkcjonowanie dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim w szkole podstawowej*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Chrzanowska, I. (2010), *Problemy edukacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami. Regionalna specyfika czy ogólnopolska tendencja*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Chrzanowska, I. (2015), *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Chrzanowska, I. (2018), *Edukacja włączająca – wyzwanie dla kompetencji pedagogów specjalnych*, „Studia Edukacyjne”, nr 48, s. 23–32.
- Chrzanowska, I. (2019), *Nauczyciele o szansach i barierach edukacji włączającej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Chrzanowska, I., Jachimczak, B. (2015), *Praca wychowawcza w grupie zróżnicowanej – uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole ogólnodostępnej* [w:] J. Pyżalski (red.), *Wychowawcze i społeczno-kulturowe kompetencje współczesnych nauczycieli*, Łódź: theQ studio.

- Connell, B.R., Jones, M., Mace, R., Mueller, J., Mullick, A., Ostroff, E., Sanford, J., Steinfeld, E., Story, M., Vanderheiden, G. (1997), *The principles of Universal Design*, bit.ly/2kfE2tl [dostęp: 18.02.2019].
- Corno, L. (2008), *On teaching adaptively*, „Educational Psychologist”, nr 43, s. 161–173.
- Currie, C., Zanotti, C., Morgan, A., Currie, D., de Looze, M., Roberts, C., Samdal, O., Smith, O.R.F., Barnekow, V. (2012), *Social determinants of health and well-being among young people: Health behaviour in school-aged children (HBSC) study: international report from the 2009/2010 survey*, Copenhagen: WHO Regional Office for Europe (Health Policy for Children and Adolescents, nr 6), bit.ly/L6c8M3 [dostęp: 14.02.2019].
- Czapiński, J. (2009), *Diagnoza szkolna 2009. Raport roczny programu społecznego „Szkoła bez przemocy”*, www.szkolabezprzemocy.pl [dostęp: 14.01.2019].
- Czapiński, J., Panek, T. (red.) (2015), *Diagnoza społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków*, bit.ly/2Xr23mx [dostęp: 22.06.2019].
- Czykwin, E. (2007), *Stygmat społeczny*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ćwirynkało, K. (2003), *Pozycja socjometryczna uczniów niepełnosprawnych a postawa nauczycieli wobec integracji* [w:] Z. Kazanowski, D. Osik-Chudowska (red.), *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i interakcjach społecznych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- de Boer, A., Pijl, S.J., Minnaert, A. (2011), *Regular primary schoolteachers' attitudes towards inclusive education: a review of the literature*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 3, s. 331–353.
- Dembo, M.H. (1997), *Stosowana psychologia wychowawcza*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Deptuła, M. (2013), *Odrzucenie rówieśnicze. Profilaktyka i terapia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dessementet, R.S., Bless, G., Morin, D. (2012), *Effects of inclusion on academic achievement and adaptive behaviour of children with intellectual disabilities*, „Journal of Intellectual Disability Research”, nr 56(6), s. 579–587.
- Deunk, M.I., Smale-Jacobse, A.E., de Boer, H., Doolaard, S., Bosker, R.J. (2018), *Effective differentiation Practices: A systematic review and meta-analysis of studies on the cognitive effects of differentiation practices in primary education*, „Educational Research Review”, nr 24, s. 31–54.
- Dłużniewska, A., Szubielska, M. (2017), *Diagnoza – definicja, klasyfikacje, model, narzędzia* [w:] K. Krakowiak (red.), *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży. Standardy, wytyczne oraz wskazówki do*

przygotowywania i adaptacji narzędzi diagnostycznych dla dzieci i młodzieży z wybranymi specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji, s. 20–41, bit.ly/2XtUoUr [dostęp: 22.06.2019].

- Domagała-Zyśk, E. (2015), *Projektowanie uniwersalne w edukacji osób z wadą słuchu* [w:] M. Nowak, E. Stoch, B. Borowska (red.), *Z problematyki teatrologii i pedagogiki*, Lublin: Wydawnictwo KUL, s. 553–568.
- Domagała-Zyśk, E. (2018), *Personel pomocniczy w szkołach ogólnodostępnych w Europie i USA – wyniki badań nad modelem i skutecznością wsparcia*, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej.
- Domagała-Zyśk, E., Knopik, T., Osza, U., Knopik, M., Konowalek, A., Krajewska, M., Mazur, J., Sudewicz, K., Zakrzewska, E. (2017), *Jak rozwijać wśród uczniów pozytywny obraz siebie? Poradnik dla pracowników poradni psychologiczno-pedagogicznych. TROS-KA Materiały postdiagnostyczne*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Dudzikowska, M. (2001), *Mit o szkole jako miejscu wszechstronnego rozwoju ucznia*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 137–138.
- Dyduch, E. (1999), *Izolacja społeczna uczniów z obniżoną sprawnością intelektualną w szkole publicznej* [w:] J. Pańczyk, W. Dykcik (red.), *Pedagogika specjalna wobec zagrożeń i wyzwań XXI wieku*, Poznań: Wydawnictwo UAM, s. 243–249.
- Dykcik, W. (2003), *Człowiek dorosły niepełnosprawny w poszukiwaniu sensu życia* [w:] K.D. Rzedzicka, A. Kobylańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas wolny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Dyon, A. (2000), *Inclusion and inclusions: theories and discourses in inclusive education* [w:] H. Daniels, P. Garner (red.), *Inclusive education. World yearbook of education*, London: Kogan Page.
- Dzierzgowska, I. (2007), *Szkoła dla zdolnych. Opinia na temat projektu zmiany ustawy o systemie oświaty (druk sejmowy nr 1354)*, www.monitor.edu.pl [dostęp: 15.02.2019].
- Eagly, A.H., Chaiken, S. (1993), *The psychology of attitudes*, Philadelphia: Harcourt Brace Jovanovich College Publisher.
- Edyburn, D.L. (2010), *Would you recognize universal design for learning if you saw it? The propositions for new directions for the second decade of UDL*, „Learning Disability Quarterly”, nr 33(1), s. 33–41.
- Ekiert-Grabowska, D. (1982), *Dzieci nieakceptowane w klasie szkolnej*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

- Ekiert-Grabowska, D. (1984), *Techniki socjometryczne w pracy wychowawcy klas początkowych*, Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Ekiert-Grabowska, D. (1994), *Syndrom nieadekwatnych osiągnięć szkolnych*, „Życie Szkoły”, nr 3, s. 131–136.
- Epstein, J.L. (2001), *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools*, Boulder CO: Westview.
- Erikson, E.H. (1968), *Identity, youth and crisis*, New York: Norton.
- Erikson, E.H. (1997), *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań: Rebis.
- Erten, O., Savage, R.S. (2012), *Moving forward in inclusive education research*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 16, s. 221–233.
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2013), *Organisation of provision to support inclusive education – Meeting the needs of all learners – a school transformation. Nossebro School, Essunga, Sweden, 26–28 February 2013*, Odense, Dania.
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2014), *Organizacja wsparcia dla edukacji włączającej – raport podsumowujący*, Odense, Dania.
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2015), *Stanowisko Agencji dotyczące edukacji włączającej*, Odense, Dania, bit.ly/2XoGZx5 [dostęp: 1.03.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2016), *Raising the achievement of all learners in inclusive education – Literature review*, A. Kefallinou (red.), Odense, Dania, bit.ly/2XyLtRH [dostęp: 24.06.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2017a), *Podnoszenie osiągnięć wszystkich uczniów w edukacji włączającej. Końcowy raport podsumowujący*, V.J. Donnelly, A. Kefallinou (red.), Odense, Dania, bit.ly/2X5dPna [dostęp: 24.06.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2017b), *Raising the Achievement of All Learners: A Resource to Support Self-Review*, Odense, Dania, bit.ly/2EV1cjz [dostęp: 6.06.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2018), *Dowody na związek edukacji włączającej z włączeniem społecznym: końcowy raport podsumowujący*, S. Symeonidou (red.), Odense, Dania.
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2018a), *Raising the achievement of all learners in inclusive education: Lessons from European policy and practice*, V.J. Donnelly, A. Kefallinou (red.), Odense, Dania, bit.ly/2FrVPZo [dostęp: 1.03.2019].

- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2018b), *Key actions for raising achievement: Guidance for teachers and leaders*, V. Donnelly, A. Kefallinou, (red.), Odense, Dania, bit.ly/2X63iZa [dostęp: 1.03.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2018c), *Evidence of the link between inclusive education and social inclusion: a review of the literature*, S. Symeonidou (red.), Odense, Dania, bit.ly/2Ft6C5H [dostęp: 1.03.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2018d), *Supporting inclusive school leadership: Literature review*, E. Óskarsdóttir, V.J. Donnelly, M. Turner-Cmuchal (red.), Odense, Dania, bit.ly/2WYW9Ve [dostęp: 1.03.2019].
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (2019), *Wspieranie podnoszenia jakości edukacji włączającej w Polsce – rekomendacje końcowe*, Odense, Dania.
- Europejska Agencja ds. Specjalnych Potrzeb i Edukacji Włączającej (w druku), *Podnoszenie osiągnięć wszystkich uczących się w edukacji integracyjnej: Follow-up study*, D. Watt (red.), Odense, Dania.
- Europejska Agencja Rozwoju Edukacji Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami (2011), *Kształcenie nauczycieli przygotowujące do edukacji włączającej – wyzwania i szanse*, Odense, Dania, bit.ly/2N8rVQ9 [dostęp: 23.06.2019].
- Europejska Agencja Rozwoju Edukacji Uczniów ze Specjalnymi Potrzebami (2012), *Profil nauczyciela edukacji włączającej*, Odense, Dania, bit.ly/2X1FsZj [dostęp: 22.06.2019].
- Farrell, P., Dyson, A., Polat, F., Hutcheson, G., Gallannaugh, F. (2007), *Inclusion and achievement in mainstream schools*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 22, s. 131–145.
- Fazlagić, J. (2014), *Porównanie systemów edukacyjnych w Polsce i Finlandii*, bit.ly/2YfLpUh [dostęp: 10.02.2019].
- Federowicz, M., i in. (2013), *Czas pracy i warunki pracy w relacjach nauczycieli. Raport tematyczny z badania*, Warszawa, Instytut Badań Edukacyjnych.
- Federowicz, M., Sitek, M. (2012), *Badania – polityka społeczna – polityka edukacyjna – potrzeby praktyki*, „Polityka Społeczna”, nr 1 (tematyczny), bit.ly/2XrRNdB [dostęp: 22.02.2019].
- Fedorczyk, M. (2018), *Technologie na rynku pracy czy już praca na rynku technologii*, bit.ly/2qLIBjG [dostęp: 20.02.2019].
- Fedorowicz, M. (2007), *Projektowanie Uniwersalne. Implementacja w obszarze edukacji i bibliotekarstwa szkolnego* [w:] „Przegląd Biblioteczny”, z. 3, s. 399–407.

- Ferreira, M. (2015), *Portugalski systemu edukacji dla uczniów z niepełnosprawnościami – materiały z międzynarodowej konferencji „Kształcenie uczniów z niepełnosprawnościami”*, Łódź.
- Fielding, M., Bragg, S., Craig, J., Cunningham, I., Eraut, M., Gillinson, S., Horne, M., Robinson, C., Thorp, J. (2005), *Factors Influencing the Transfer of Good Practice*, London: Department for Education and Skills.
- Fińskie Biuro Eurydice (oprac.) (2012), *Systemy edukacji w Europie – stan obecny i planowane reformy*, bit.ly/2Y6yfbZ [dostęp: 10.02.2019].
- Forlin, C. (2001), *Inclusion: Identifying potential stressors for regular class teachers*, „Educational Research”, nr 43(3), s. 235–245.
- Forlin, C. (2006), *Inclusive education in Australia ten years after Salamanca*, „European Journal of Psychology of Education”, nr 21(3), s. 265–277.
- Forlin, C. (2010), *The role of the school psychologist in inclusive education for ensuring quality learning outcomes for all learners*, „School Psychology International”, nr 31(1), s. 617–630.
- Forlin, C, Chambers, D. (2003), *Bullying and the inclusive school environment*, „The Australian Journal of Teacher Education”, nr 28(2), s. 11–23.
- Freire, P. (1993), *The pedagogy of the oppressed*, London: Penguin Books.
- Fuchs, D., Fuchs, L.S. (1998), *Evaluation of the Adaptive Learning Environments Model*, „Exceptional Children”, nr 55(2), s. 115–127.
- Gajdzica, Z. (2001), *Nauczyciel edukacji wczesnoszkolnej w zreformowanej szkole powszechnej jako organizator procesu kształcenia dziecka upośledzonego umysłowo w stopniu lekkim* [w:] Z. Palak (red.), *Pedagogika specjalna w reformowanym ustroju edukacyjnym*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Gajdzica, Z. (2011), *Sytuacje trudne w opinii nauczycieli klas integracyjnych*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Gajdzica, Z. (2011), *Opinie nauczycieli szkół ogólnodostępnych na temat edukacji włączającej uczniów z lekkim upośledzeniem umysłowym w kontekście toczącej się reformy kształcenia specjalnego* [w:] Z. Gajdzica (red.), *Uczeń z niepełnosprawnościami w szkole ogólnodostępnej*, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas”, s. 56–81.
- Gajdzica, Z. (2013), *Kategorie sukcesów w opiniach nauczycieli klas integracyjnych jako przyczynek do poszukiwania koncepcji edukacji integracyjnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Gallagher, P.A., Floyd J.H., Stafford A.M., Taber T.A., Brozovic S.A., Alberto, P.A. (2000), *Inclusion of students with moderate or severe disabilities in education and community settings: Perspectives from parents and siblings*, „Education

- and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities", 35(2), s. 135–147.
- Garlej-Drzewiecka, E. (2004), *Pedeutologiczny kontekst myślenia o nauczycielu wiodącym i wspierającym* [w:] C. Kosakowski, A. Krause (red.), *Dyskursy pedagogiki specjalnej. Rehabilitacja, opieka i edukacja specjalna w perspektywie zmian*, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.
 - Głodkowska, J. (1999), *Poznanie ucznia szkoły specjalnej*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
 - Göransson, K., Nilholm, C. (2014), *Conceptual diversities and empirical shortcomings – a critical analysis of research on inclusive education*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 29(3), s. 265–280.
 - Gronneberg, J., Johnston, S. (2015), *7 things you should know about Universal Design for Learning*, bit.ly/31NUztj [dostęp: 18.02.2019].
 - Gross, J.M.S, Haines, S.J., Hill, C., Francis, G.L., Blue-Banning, M., Turnbull, A.P. (2015), *Strong school-community partnerships in inclusive schools are “Part of the fabric of the school... we count on them”*, „School Community Journal”, nr 25(2), s. 9–34.
 - Grzegorzewska, M. (2002), *Listy do Młodego Nauczyciela*, Warszawa: Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, s. 59.
 - Grzelak, P., Kubicki, P., Orłowska, M. (2014), *Realizacja badania ścieżek edukacyjnych niepełnosprawnych dzieci, uczniów i absolwentów – Raport końcowy*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
 - Grzymała-Moszczyńska, H., Grzymała-Moszczyńska, M., Durlik, J., Szydłowska, P. (2015), *(Nie)łatwe powroty do domu. Funkcjonowanie dzieci i młodzieży powracających z emigracji*, Warszawa: Fundacja Centrum im. prof. Bronisława Geremka, bit.ly/31RmF70 [dostęp: 22.06.2019].
 - Guralnick, M.J. (1992), *A hierarchical model for understanding children's peer-related social competence* [w:] S.L. Odom, S.R. McConnell, M.A. McEvoy (red.), *Social competence of young children with disabilities: Issues and strategies for intervention*, Baltimore: Brookes Publishing, s. 37–64.
 - GUS (2017), *Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2016/2017*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny.
 - Guziuk-Tkacz, M. (2011), *Badania diagnostyczne w pedagogice i psychopedagogice*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
 - Hajnicz, W. (2010), *Ocena i diagnoza w procesie edukacyjnym* [w:] A. Konieczna (red.), *Diagnozowanie potrzeb edukacyjnych dziecka*, Warszawa: Wydawnictwo APS, s. 9–53.
 - Hattie, J. (2009), *Visible learning*, London–New York: Routledge.

- Hattie, J. (2015), *Widoczne uczenie się dla nauczycieli. Jak maksymalizować siłę oddziaływania na uczenie się*, Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej.
- Healy, S. (2014), *Preventing bullying in inclusive physical education. Strategies for teachers*, „Palaestra”, nr 28(2), s. 42–46.
- Hebl, M.R., Kleck, R.E. (2008), *Społeczne konsekwencje niepełnosprawności fizycznej* [w:] T.F. Heatherton, R.E. Kleck, M.R. Hebl, J.G. Hull (red.), *Społeczna psychologia piętna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hendersen, A.T., Mapp, K.L. (2002), *A new wave of evidence: The impact of school, family and community connections on students' achievement*, Austin: Southwest Educational Laboratory.
- Hernik, K. (2015), *Przywództwo w szkole: role i zadania dyrektorów* [w:] K. Hernik (red.), *Polscy nauczyciele i dyrektorzy w Międzynarodowym Badaniu Nauczania i Uczenia się TALIS 2013*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Hernik, K., Malinowska, K. (2015), *Jak skutecznie współpracować i komunikować się z rodzicami i społecznością lokalną*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Hilbert, D. (2014), *Perceptions of Parents of Young Children with and without Disabilities Attending Inclusive Preschool Programs*, „Journal of Education and Learning”, t. 3, nr 4.
- Hildebrandt, A. (2001), *Koncepcja rozwoju organizacyjnego szkoły Pera Dalina* [w:] E. Potulicka (red.), *Szkice z teorii i praktyki zmiany oświatowej*, Poznań: Wydawnictwo ERUDITUS, s. 62.
- Hofstede, G., Hofstede, G.J., Minkov, M. (2010), *Cultures and organizations. Software of the mind. intercultural cooperation and its importance for survival*, New York–Chicago–San Francisco: McGraw-Hill.
- Holmes, J., Gathercole, S.E., Dunnin, D.L. (2009), *Adaptive training leads to sustained enhancement of poor working memory in children*, „Developmental Science”, nr 12(4), s. 9–15.
- Holopainen, L., Lappalainen, K., Junttila, N., Savolainen, H. (2012), *The role of social competence in the psychological well-being of adolescents in secondary education*, „Scandinavian Journal of Educational Research”, nr 56(2), s. 199–212.
- Hornby, G. (2014), *Inclusive special education*, New York–Heidelberg–Dordrecht–London: Springer.
- Howes, C., Phillipsen, L. (1998), *Continuity in children's relations with peers*, „Social Development”, nr 7, s. 340–349.
- Hurlock, E.B. (1985), *Rozwój dziecka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Jachimczak, B. (2012), *Funkcjonowanie triady: dziecko, rodzic, nauczyciel/wychowawca we współczesnej szkole. Współdziałanie a autorytet* [w:] A. Valisova

- (red.), *Autorita v edukacni a socialni praci*, Pardubice: Univerzita Pardubice, s. 160–164.
- Jachimczak B. (2018), *Kształcenie nauczycieli dla edukacji włączającej*, „Studia Edukacyjne” nr 48, s. 33–43.
 - Jakoniuk-Diallo, A. (2010), *O co pytają rodzice dzieci z niepełnosprawnością*, Warszawa: Difin.
 - Jamison, K.R., Forston, L.D., Stanton-Chapman, T.L. (2012), *Encouraging social skill development through play in early childhood special education classrooms*, „Young Exceptional Children”, nr 15, s. 3–19.
 - Janion, E. (1999), *Stosunki emocjonalno-społeczne między dziećmi pełnosprawnymi i niepełnosprawnymi w przedszkolnej grupie rówieśniczej* [w:] A. Maciarz (red.), *Z teorii i badań społecznej integracji dzieci niepełnosprawnych*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls.
 - Janion, E. (2001), *Stosunki koleżeńskie między dziećmi pełnosprawnymi i niepełnosprawnymi w przedszkolnych grupach integracyjnych* [w:] M. Heine (red.), *Problemy integracji społecznej osób niepełnosprawnych i niedostosowanych*, Zielona Góra: Wydawnictwo UZ.
 - Janke, A.W. (2012), *Transformacja w stosunkach rodziny i szkoły na przełomie XX i XXI wieku. Perspektywy zmiany społecznej w edukacji*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego.
 - Jankowska, A. (2012), *Rozmowy z rodzicami. Poradnik dla nauczyciela*, Kielce: Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.
 - Jepma, I. (2003), *De schoolloopbaan van risicoleerlingen in het primair onderwijs* [The school career of pupils at risk in primary education], Amsterdam: Thela Thesis.
 - John, M., Baylis, P. (1994), *Włączający system edukacji* [w:] J. Bogucka, M. Kościelska (wybór i oprac.), *Wychowanie i nauczanie integracyjne: materiały dla nauczycieli i rodziców*, Warszawa: Społeczne Towarzystwo Oświatowe, s. 17–21.
 - Jordan, A., Schwartz, E., McGhie-Richmond, D. (2009), *Preparing teachers for inclusive classrooms*, „Teaching and Teacher Education”, nr 25(4), s. 535–542.
 - Karsten, S., Peetsma, T., Roeleveld, J., Vergeer, M. (2001), *The Dutch policy of integration put to the test: differences in academic and psychosocial development of pupils in special and mainstream education*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 16(3), s. 193–205.
 - Karwowska, M. (2009), *Problemy integracji w opinii kadry pedagogicznej* [w:] Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 157–169.

- Kata, G. (2017), *Wolontariat szkolny*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Katz, J. (2014), *Implementing the three block model of Universal Design for Learning: Effects on teachers' self-efficacy, stress and job satisfaction in inclusive classrooms K-12*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 19(1), s. 1–20.
- Kauffman, J.M., Hung, L.-Y. (2009), *Special education for intellectual disability: Current trends and perspectives*, „Current Opinion in Psychiatry”, nr 22, s. 452–456.
- Kauffman, J.M., Mock Ward, D., Badar, J. (2016), *The delusion of full inclusion* [w:] R.M. Foxx, J.A. Mulick (red.), *Controversial therapies for autism and intellectual disabilities*, New York–London: Routledge, s. 71–86.
- Kaukiainen, A., Salmivalli, C., Lagerspetz, K., Tamminen, M., Vauras, M., Mäki, H., Poskiparta, E. (2002), *Learning difficulties, social intelligence, and self-concept: Connections to bully-victim problems*, „Scandinavian Journal of Psychology”, nr 43(3), s. 269–278.
- Kawczyńska-Butrym, Z. (1998), *Niepełnosprawność – specyfika pomocy społecznej*, Katowice: Wydawnictwo Naukowe Śląsk.
- Kazanowski, Z. (2011), *Przemiany pokoleniowe postaw wobec osób upośledzonych umysłowo*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kelley, K.R., Coco, C.M. (2015), *Employment practices in a transition program for students with intellectual disabilities* [w:] *Way leads on to way. Paths to employment for people with intellectual disabilities*, Washington DC: AAIDD.
- Kielin, J. (2012), *Jak pracować z rodzicami dziecka upośledzonego*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kielin, J., Klimek-Markiewicz, K. (2016), *Krok po kroku*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kijak, R. (2007), *Obraz „innego” w percepcji i ocenie studentów kierunków pedagogicznych* [w:] B. Jachimczak, B. Olszewska, D. Podgórska-Jachnik (red.), *Miejsce Innego we współczesnych naukach o wychowaniu*, Łódź: Satori, s. 229–230.
- Kim, J., Park, E., Snell, M.E. (2005), *Impact of information and weekly contact on attitudes of Korean general educators and nondisabled students regarding peers with disabilities*, „Mental Retardation”, t. 43, s. 401–415.
- Kirenko, J., Wawer, R. (2015), *Dystans versus tolerancja. Percepcja niepełnosprawności w badaniach eyetrackingowych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kirwil, L. (2004), *Agresja szkolna jako rodzaj agresji proaktywnej* [w:] A. Rejzner (red.), *Agresja w Szkole. Spojrzenie wieloaspektowe*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, s. 7–24.

- Kniveton, B.H. (2004), *Adolescent perceptions of the importance of teachers as a therapeutic support in coping with their problems*, „Emotional and Behavioural Differences”, nr 9(4), s. 239–248.
- Knopik, T. (2018), *Zafascynowani światem. Efektywne wspieranie rozwoju zdolności i zainteresowań uczniów w codziennej praktyce szkolnej*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Komendant-Brodowska, A. (2011), *Przemoc w szkole. Raport z badań*, www.szkolabezprzemocy.pl [dostęp: 14.02.2019].
- Komendant-Brodowska, A. (2014), *Grupowe uwarunkowania przemocy szkolnej*, bit.ly/2N89pHI [dostęp: 24.06.2019].
- Konarzewski, K. (2004), *Nauczyciel* [w:] K. Konarzewski (red.), *Sztuka nauczania*, t. II, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konarzewski, K. (2011), *Perspektywy indywidualizacji kształcenia. Raport o stanie badań*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Kopp, C.B., Baker, B.L., Brown, K.W. (1992), *Social skills and their correlates: Preschoolers with developmental delays*, „American Journal of Mental Retardation”, nr 96, s. 357–366.
- Kornaś, D. (2004), *Relacje między dziećmi pełno- i niepełnosprawnymi w klasie integracyjnej w wieku wczesnoszkolnym* [w:] G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 302–312.
- Korzon, A. (2010), *Uprzedzenia czy poczucie bezradności społeczności słyszących wobec „ciszy głuchych”* [w:] A. Krause, K. Materny, J. Rzeźnicka-Krupa (red.), *Życie z niepełnosprawnością – wyzwania edukacyjne, rehabilitacyjne, normalizacyjne*, Gdańsk: Wydawnictwo UG.
- Koutrouba, K., Vamvakari, M., Steliou, M. (2006), *Factor correlated with teacher's attitudes towards the inclusion of students with special educational needs in Cyprus*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 21(4), s. 381–394.
- Kowalik, S. (1989), *Upośledzenie umysłowe: teoria i praktyka rehabilitacji*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalik, S. (2000), *Rozwój społeczny* [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała, *Psychologia rozwoju człowieka* (t. 2), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowalik, S. (2003), *Dorosłość osób niepełnosprawnych w świetle koncepcji strefy utraconego rozwoju* [w:] K.D. Rzedzicka, A. Kobylańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas wolny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

- Kozielecki, J. (2007), *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Kozłowski, W., Matczak, E. (2012), *Aspiracje edukacyjne rodziców dzieci z klas III szkoły podstawowej (raport z badań pilotażowych)*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Kożyczkowska, A., Młynarczuk-Sokołowska, A. (2018), *Kulturowe konteksty dzieciństwa. Szkice antropologiczno-pedagogiczne*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Krajewski, J.J., Hyde, M.S. (2000), *Comparison of teen attitudes toward individuals with mental retardation between 1987 and 1998: Has inclusion made a difference?*, „Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities”, nr 35(3), s. 284–293.
- Krakowiak, K. (2017), *Założenia koncepcji diagnozy specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży* [w:] *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży, Standardy, wytyczne oraz wskazówki do przygotowywania i adaptacji narzędzi diagnostycznych dla dzieci i młodzieży z wybranymi specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi*, Warszawa: ORE, s. 11–18.
- Krasowicz-Kupis, G., Wiejak, K., Gruszczyńska, K. (2015), *Katalog metod diagnozy rozwoju poznawczego dziecka na etapie edukacji przedszkolnej i wczesnoszkolnej*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Kubicki, P., Dudzińska, A., Olcoń-Kubicka, M. (2012), *Wszystko jasne – dostępność i jakość edukacji dla uczniów niepełnosprawnych. Raport z działań w 2011*, Warszawa: Stowarzyszenie „Nie-Grzeczne Dzieci”.
- Kubicki, P., Grzelak, P., Orłowska, M. (2014), *Realizacja badania ścieżek edukacyjnych niepełnosprawnych dzieci, uczniów i absolwentów – raport końcowy*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Kubiczek, B. (2012), *Projekt „Szkoła Demokracji – Szkoła Samorządności”. Kompetencje społeczne i obywatelskie uczniów i nauczycieli. Materiały dla uczestnika Konferencji*, Sosnowiec: Sosnowieckie Centrum Edukacyjne „EDUKATOR”.
- Kulesza, E. (2002), *Kształtowanie się społecznej pozycji ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w pierwszej klasie integracyjnej* [w:] E. Górniewicz, A. Krause (red.), *Od tradycjonalizmu do ponowoczesności: dyskursy pedagogiki specjalnej*, Olsztyn: UWM.
- Kurz, A., Elliott, S.N., Lemons, C.J., Zigmond, N., Kloo, A. (2014), *Opportunity to learn: A differentiated opportunity structure for students with disabilities in general education classrooms*, „Assessment for Effective Intervention”, nr 40(1), s. 24–39.

- Kwak, A. (1993), *Rodzina jako środowisko wychowawcze* [w:] T. Pilch, I. Lepalczyk, *Pedagogika społeczna. Wychowanie i środowisko*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Kwiatkowska, H. (1997), *Edukacja nauczycieli. Konteksty, kategorie, praktyki*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych, s. 52.
- Kwiatkowski, S.M. (2010), *Miejsce i rola przywództwa w edukacji* [w:] S.M. Kwiatkowski, J.M. Michalak (red.), *Przywództwo edukacyjne w teorii i praktyce*, Warszawa: Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji, s. 13–23.
- Leary, M.R. (2011), *Interpersonal rejection*, New York: Oxford University Press.
- Lee, L.W., Low, H.M. (2013), ‘Unconscious’ inclusion of students with learning disabilities in a Malaysian mainstream primary school: Teachers’ perspectives, „Journal of Research in Special Educational Needs”, nr 13(3), s. 218–228.
- Lewicka-Zelent, A., Chmielecki, D. (oprac.) (2018), *Zaspokajanie potrzeb i respektowanie praw uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (SPE) w ogólnodostępnej szkole podstawowej. Raport Rzecznika Praw Dziecka przygotowany na podstawie sondażu opinii rodziców, nauczycieli i dyrektorów szkół*, Warszawa: Rzecznik Praw Dziecka.
- Lewowicki, T. (2008), *O podstawowych warunkach pomyślnej pracy nauczycieli w sytuacji wielokulturowości* [w:] T. Lewowicki, E. Ogrodzka-Mazur, A. Szczurek-Boruta (red.), *Praca nauczyciela w warunkach wielokulturowości – studia i doświadczenia z pogranicza polsko-czeskiego*, Toruń: Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Wyższa Szkoła Pedagogiczna Związku Nauczycielstwa Polskiego w Warszawie.
- Leyser, Y., Kirk, R. (2004), *Evaluating inclusion: An examination of parent views and factors influencing their perspectives*, „International Journal of Disability, Development and Education”, nr 51, s. 271–285.
- Liasidou, A., Svensson, C. (2014), *Educating leaders for social justice: the case of special educational needs coordinators*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 18(8), s. 78–79.
- Lifshitz, H., Glaubman, R., Issawi, R. (2004), *Attitudes towards inclusion: the case of Israeli and Palestinian regular and special education teachers*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 19(2), s. 171–190.
- Limont, W. (2011), *Uczeń zdolny. Jak go rozpoznać i jak z nim pracować?*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lipińska-Lokś, J. (2003), *Psychospołeczna sytuacja dzieci z niepełnosprawnościami intelektualnymi w klasach integracyjnych* [w:] Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 249–256.

- Lisowska, E. (2017), *Zawodowe uwarunkowania zadowolenia z pracy wśród nauczycieli*, „Forum Pedagogiczne”, nr 1, s. 227–243.
- Loeb, W. (2003), *Drogi osiągnięcia autonomii przez osoby niepełnosprawne* [w:] K.D. Rzedzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas wolny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Loreman, T. (2007), *Seven pillars of support for inclusive education: Moving from “Why?” to “How?”*, „International Journal of Whole Schooling”, nr 3(2), s. 22–38.
- Loreman, T., Sharma, U., Forlin, C. (2013), *Do Pre-service Teachers Feel Ready to Teach in Inclusive Classrooms? A Four Country Study of Teaching Self-efficacy*, „Australian Journal of Teacher Education”, nr 38(1), s. 27–44.
- Lundberg, K. (2015), *Plusy i minusy integracji w szkołach ogólnodostępnych w Norwegii – materiały z międzynarodowej konferencji „Kształcenie uczniów z niepełnosprawnościami”*, Łódź.
- Łaś, H. (2001), *Wiedza nauczycieli szkół publicznych o kształceniu dzieci niepełnosprawnych* [w:] D. Osik, A. Wojnarska (red.), *Wspomaganie rozwoju uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 145–154.
- Łobocki, M. (1985), *Współdziałanie nauczycieli i rodziców w procesie wychowania*, Warszawa: Wydawnictwo Nasza Księgarnia.
- Łobocki, M. (1993), *Pedagogika wobec wartości* [w:] B. Śliwerski, *Kontestacje pedagogiczne*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Maciarz, A. (1985), *Stosunki społeczne między uczniami pełnosprawnymi i upośledzonymi umysłowo*, [w:] J. Baran, J. Pilecki (red.), *Wychowanie, kształcenie i przygotowanie do życia dzieci upośledzonych umysłowo. Materiały z konferencji naukowej*, Kraków: Wydawnictwo WSP.
- Maciarz, A. (2005), *Integracja edukacyjna w świetle doświadczeń i oczekiwań dzieci niepełnosprawnych* [w:] W. Pilecka, A. Ozga, P. Kurtek (red.), *Dziecko ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w ekosystemie*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Maliszewski, W.J. (2010), *Komunikacja społeczna w szkole. Perspektywa jakości pracy szkoły i w szkole* [w:] I. Nowosad, I. Mortag, J. Ondráková, *Jakość życia i jakość szkoły. Wprowadzenie w zagadnienia jakości i efektywności pracy szkoły*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza UZ, bit.ly/2Kz6Zj5 [dostęp: 24.06.2019].
- Malinen, O.-P., Savolainen, H., Xu, J. (2012), *Beijing in-service teachers' self-efficacy and attitudes towards inclusive education*, „Teaching and Teacher Education”, 28(4), s. 526–534.
- Marciniak-Paprocka, K. (2017), *Rodzice o inkluzji – raport z badań pilotażowych*, „Student Niepełnosprawny. Szkice i Rozprawy”, nr 17(10), s. 135–157.

- Markussen, E. (2004), *Special education: does it help? A study of special education in Norwegian upper secondary schools*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 19(1), s. 33–48.
- Marshall, S., Goessling, K., Young, R., Wozniak-Molnar, A. (2019), *Researching the transition to high school for adolescents with a disability: qualitative action-project method as an exemplar approach*, „International Journal of Disability, Development and Education”, nr 66(4), s. 389–408.
- Marshall, S.K., Stainton, T., Wall, J.M., Zhu, M., Murray, J., Wu, S., El Bouhali, A., Parada, F., Zaidman Zait, A., Young, R.A. (2018), *Transition to adulthood as a joint parent-youth project for young persons with intellectual and developmental disabilities*, „Intellectual and Developmental Disabilities”, nr 56(4), s. 263–277.
- Marttinen, E.D., Dietrich, J., Almela-Aro, K. (2018), *Intentional engagement in the transition to adulthood: An integrative perspective on identity, career, and goal developmental regulation*, „European Psychologist”, nr 23(4), s. 311–323.
- Marzano, R.J. (2012), *Sztuka i teoria skutecznego nauczania*, Warszawa: Civitas.
- Mazza, J.J., Fleming, C.B., Abbott, R.D., Haggerty, K.P., Catalano, R.F. (2010), *Identifying trajectories of adolescents' depressive phenomena: An examination of early factors*, „Journal of Youth and Adolescence”, nr 39(6), s. 579–593.
- Mądrzycki, T. (1997), *Psychologiczne prawidłowości kształtowania się postaw*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- McLeskey, J., Waldron, N.L., Reed, L. (2014), *A case study of a highly effective, inclusive elementary school*, „Journal of Special Education”, nr 48(1), s. 59–70.
- McWilliam, R.A. (2010), *Routines-based early intervention: supporting young children and their families*, Baltimore: Brookes Publishing.
- Meissner-Łozińska, J. (2016), *Instytucje i organizacje wspierające dziecko i rodzinę* [w:] U. Gruca-Mąsik (red.), *Pomoc, opieka, wsparcie dziecka i rodziny*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Melosik, Z. (2007), *Teoria i praktyka edukacji wielokulturowej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Mendel, M. (1998), *Rodzice i szkoła. Jak współuczestniczyć w edukacji dzieci?*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Meyer, A., Rose, D.H., Gordon, D. (2014), *Universal design for learning: Theory and practice*, Wakefield MA: CAST Professional Publishing.
- Mikrut, A. (2000), *Próba wyjaśnienia związku między agresją i upośledzeniem umysłowym*, „Roczniki Pedagogiki Specjalnej”, nr 11, s. 30–40.
- Minczakiewicz, E. (1993), *Postawy społeczne uczniów szkół podstawowych wobec ich niepełnosprawnych rówieśników*, „Kultura i Edukacja”, nr 3(5).

- Mitchell, L.C., Hedge A.V. (2007), *Beliefs and practices of in-service pre-school teachers in inclusive settings: Implications for personel preparation*, „Journal of early Childhood Teacher Education”, nr 28(4), 353–366.
- Mitchell, D. (2014), *What really works in special and inclusive education: Using evidence based teaching strategies*, London: Routledge.
- Mitchell, D. (2016), *Sprawdzone metody w edukacji specjalnej i włączającej*, Gdańsk: Harmonia.
- Mittler, P. (2000), *Czyje potrzeby? Czyje interesy?* [w:] G. Fairbairn, S. Fairbairn (red.), *Integracja dzieci o specjalnych potrzebach – wybrane zagadnienia etyczne*, Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej MEN.
- Młynarczuk-Sokołowska, A., Szostak-Król, K. (2016), *Uczniowie cudzoziemscy w Polskiej szkole – problemy, wyzwania i egemplifikacje działań metodycznych* [w:] E. Śmiechowska-Petrovskij (red.), *Dzieci z trudnościami adaptacyjnymi w młodszym wieku szkolnym. Aspekty rozwojowe i edukacyjne w kontekście specyfiki różnic kulturowych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Morningstar, M.E. (2017), *Transition to adulthood for youth with severe and multiple disabilities* [w:] F.P. Orelove, D. Sobsey, D.L. Gilles (red.), *Educating students with severe and multiple disabilities. A collaborative approach*, Baltimore–London–Sydney: BROOKS Publishing Co.
- Moss C.M., Brookhart S.M. (2014), *Cele uczenia się. Jak pomóc uczniom zrozumieć każdą lekcję*, Warszawa: Stowarzyszenie ds. Nadzoru Szkolnego i Rozwoju Programów Nauczania, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Ośrodek Rozwoju Edukacji, bit.ly/2ZDPz8u [dostęp: 24.06.2019].
- Muijs, D., Reynolds, D. (2003), *The effectiveness of the use of learning support assistants in improving the mathematics achievement of low achieving pupils in primary school*, „Educational Research”, nr 45(3), s. 219–230.
- Murzyn, A. (1999), *Filozofia edukacji u schyłku XX wieku – wybrane kwestie*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Myklebust, J.O. (2007), *Diverging paths in upper secondary education: Competence attainment among students with special educational needs*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 11(2), s. 215–231.
- Myśliwczyk, I. (2016), *Inkluzja edukacyjna na etapie przedszkola w rozumieniu rodziców dzieci niepełnosprawnych*, „Problemy wczesnej edukacji”, nr 2(33), s. 166–180.

- Nakken, H., Pijl, S.J. (2002), *Getting along with classmates in regular schools: A review of the effects of integration on the development of social relationships*, „International Journal of Inclusive Education”, nr 6(1), s. 47–61.
- Nilholm, C., Alm. B. (2010), *An inclusive classroom? A case study of inclusiveness, teacher strategies and children's experiences*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 25(3), s. 239–252.
- Nukkarinen, A. (2010), *From discrete to transformed? Developing inclusive primary school teacher education in a Finnish teacher education department*, „Journal of Research in Special Educational Needs”, nr 10(1), s. 185–196.
- Obuchowska, I. (2000), *Adolescencja* [w:] B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red. nauk.), *Psychologia rozwoju człowieka* (t. 2), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Odom, S.L., Brown, W.H. (1993), *Social interaction skills interventions for young children with disabilities in integrated settings* [w:] C. Peck, S. Odom, D. Bricker (red.), *Integrating young children with disabilities into community programs*, Baltimore: Brookes Publishing, s. 39–64.
- Odom, S.L., McConnell, S.R., Chandler, L.K. (1994), *Acceptability and feasibility of classroom-based social interaction interventions for young children with disabilities*, „Exceptional Children”, nr 60, s. 226–236.
- Odom, S.L., McConnell, S.R., McEvoy, M.A., Peterson, C., Ostrosky, M., Chandler, L.K., Spicuzza, R.J., Skellenger, A., Creighton, M., Favazza P.C. (1999), *Relative effects of interventions supporting the social competence of young children with disabilities*, „Topics in Early Childhood Special Education”, nr 19(2), s. 75–91.
- Odom, S.L., Zercher, C., Li, S., Marquart, J., Sandall, S. (1998), *Social relationships of preschool children with disabilities in inclusive settings. Paper presented at the Conference on Research Innovations in Early Intervention*, Charleston, SC.
- OECD (2012), *Equity and quality in education: Supporting disadvantaged students and schools*, Paris: OECD Publishing, bit.ly/2r9urGG [dostęp: 24.09.2019].
- Oh-Young, C., Filler, J. (2015), *A meta-analysis of the effects of placement on academic and social skill outcome measures of students with disabilities*, „Research in Developmental Disabilities”, nr 47, s. 80–92.
- Olechnowicz, H. (1979), *Wychowywanie i nauczanie głębiej upośledzonych umysłowo*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Oleksy, J., Cabała, A. (2009), *Integralne wychowanie i nauczanie jako podłoże kształtowanie postaw wobec uczniów niepełnosprawnych – refleksje na temat czynności nauczyciela* [w:] Z. Gajdzica (red.), *Społeczne i edukacyjne uwarunkowania rozwoju oraz funkcjonowania dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 127–137.

- Oleńska-Pawlak, T. (1992), *Warunki realizacji funkcji opiekuńczej i wychowawczej w szkołach masowych wobec dzieci z zaburzeniami w stanie zdrowia i rozwoju* [w:] A. Hulek, B. Grochmal-Bach (red.), *Uczeń niepełnosprawny w szkole masowej*, Kraków: Wydawnictwo WSP.
- Olweus, D. (2007), *Mobbing. Fala przemocy w szkole. Jak ją powstrzymać?*, Warszawa: Jacek Santorski & Co.
- Ostrowska, A. (2003), *Kompetencje społeczne osób niepełnosprawnych – bariery społeczne* [w:] K.D. Rzedzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas wolny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Oszustowicz, B. (2004), *Obraz osoby niepełnosprawnej w świadomości dzieci sześciolletnich z przedszkolnej grupy integracyjnej* [w:] G. Dryżałowska, H. Żuraw (red.), *Integracja społeczna osób niepełnosprawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, s. 274–285.
- Otrębski, W. (2018), *Niepełnosprawność – wybrane problemy i definicje* [w:] E. Rutkowska (red.), *Rehabilitacja i pielęgnowanie osób niepełnosprawnych*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
- Otrębski, W., Wiącek, G., Domagała-Zyśk, E., Sidor-Piekarska B. (2012), *Jestem dorosły – chcę pracować. Program wspierający młodzież z niepełnosprawnością umysłową w procesie przejścia z edukacji do rynku pracy*, Lublin: Europerspektywa.
- Owieczko, K., Łangowski, I. (2013), *Rodzice jako partnerzy w procesie rehabilitacji dziecka niepełnosprawnego* [w:] Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną, t. 1: Wybrane problemy osobowości, rodzin i edukacji osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Palak, Z. (2000), *Uczniowie niewidomi i słabowidzący w szkołach ogólnodostępnych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Palak, Z. (2012), *Dystans społeczny wobec osób z różnym rodzajem niepełnosprawności – wczoraj i dziś* [w:] M. Parchomiuk, B. Szabała (red.), *Dystans społeczny wobec osób z niepełnosprawnością jako problem pedagogiki specjalnej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Paliokosta, P., Blandford, S. (2010), *Inclusion in school: A policy, ideology or lived experience? Similar findings in diverse school cultures*, „British Journal of Learning Support”, nr 25(4), s. 179–186.
- Palmer, D.S., Fuller, K., Arora, T., Nelson, M. (2001), *Taking sides: Parents' views on inclusion for their children with severe disabilities*, „Exceptional Children”, nr 67(4), s. 467–484.

- Paluchowski, W.J. (2007), *Diagnoza psychologiczna. Proces – narzędzia – standardy*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Pańczyk, J. (1990), *Analiza orzeczeń o upośledzeniu umysłowym wydawanych przez poradnie wychowawczo-zawodowe* [w:] J. Pańczyk (red.), *Współczesne problemy Pedagogiki Specjalnej – Materiały z sesji organizowanych w latach 1985–1988*, Warszawa: Wydawnictwo WSPS.
- Paniasiuk, J. (2017), *Etapy diagnozy dziecka ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi* [w:] K. Krakowiak (red.), *Diagnoza specjalnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży. Standardy, wytyczne oraz wskazówki do przygotowywania i adaptacji narzędzi diagnostycznych dla dzieci i młodzieży z wybranymi specjalnymi potrzebami rozwojowymi i edukacyjnymi*, Warszawa: ORE, s. 45–57.
- Papuda-Dolińska, B. (2017), *Dziecko z niepełnosprawnością wzroku w roli ucznia szkoły ogólnodostępnej, integracyjnej i specjalnej*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Parys, K. (2007), *Problemy integracji szkolnej w badaniach empirycznych – przegląd materiałów pokonferencyjnych* [w:] Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Problemy edukacji dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pasikowski, T. (2000), *Stres i zdrowie: problemy – kierunki – kontrowersje*, Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Peck, C.A., Staub, D., Gallucci, C., Schwartz, I. (2004), *Parent perceptions of the impacts of inclusion on their nondisabled child*, „Research and Practice for Persons with Severe Disabilities”, nr 29(2), s. 135–143.
- Peetsma, T., Vergeer, M., Roeleveld, J., Karsten, S. (2001), *Inclusion in education: Comparing pupils' development in special and regular education*, „Educational Review”, nr 52(2), s. 125–135.
- Peltopuro, M., Ahonen, T., Kaartinen, J., Seppälä, H., Närhi, V. (2014), *Bordeline intellectual functioning: A systematic literature review*, „Intellectual and Developmental Disabilities”, nr 52, s. 419–443.
- Petty, G. (2017), *Nowoczesne nauczanie. Praktyczne wskazówki i techniki dla nauczycieli, wykładowców i szkoleniowców*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Pfeiffer, S., Shaunessy-Dedrick, E., Foley-Nicpon, M. (2018), *APA Handbook of Giftedness and Talent*, Washington: APA.
- Piotrowicz, R., *Wieloprofilowa diagnoza małego dziecka. Wskazania dla specjalistów i rodziców małych dzieci z symptomami zaburzeń rozwojowych*, bit.ly/2N8itMy [dostęp: 24.06.2019].

- Pisha, B., Coyne, P. (2001), *Smart from the start: The promise of Universal Design for Learning*, „Remedial and Special Education”, nr 22(4), s. 197–203.
- Piwowarski, R. (2015), *Rozwój zawodowy nauczycieli* [w:] K. Hernik (red.), *Polscy nauczyciele i dyrektorzy w Międzynarodowym Badaniu Nauczania i Ucznienia się, TALIS 2013*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Plichta, P. (2010), *Uczniowie niepełnosprawni intelektualnie jako ofiary i sprawcy agresji rówieśniczej* [w:] J. Pyżalski (red.), *Bullying a specjalne potrzeby edukacyjne – podręcznik metodyczny*, Łódź: ROBUSD Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Łodzi, Centrum Badań Behawioralnych Uniwersytetu Stavanger.
- Plichta, P. (2016), *Przemoc rówieśnicza i uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi – uwarunkowania i propozycje rozwiązań profilaktycznych*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka”, nr 15(1), s. 28–52.
- Plichta, P., Olempska-Wysocka, M. (2013), *Narażenie na agresję rówieśniczą niepełnosprawnych uczniów szkół integracyjnych w relacjach nauczycieli wspomagających*, „Studia Edukacyjne”, nr 28, s. 169–189.
- Plichta, P., Olempska-Wysocka, M. (2014), *Agresja rówieśnicza wobec uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w relacjach pracowników poradni psychologiczno-pedagogicznych*, „Studia Edukacyjne”, nr 33, s. 201–225.
- Podgórska-Jachnik, D. (2007), *Pedagogika specjalna jako pedagogika wielokulturowa – pedagogika wielokulturowa jako pedagogika specjalna* [w:] T. Żółkowska (red.), *Pedagogika specjalna – koncepcje i rzeczywistość. Konteksty pedagogiki specjalnej*, t. II, Szczecin: Print Group Daniel Krzanowski.
- Poraj, G. (2009), *Od pasji do frustracji. Modele psychologicznego funkcjonowania nauczycieli*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Powell, J. (2011), *Barriers to inclusion. Special education in the United States and Germany*, Boulder–London: Paradigm Publishers.
- Pyżalski, J. (2012), *Agresja elektroniczna i cyberbullying jako ryzykowne zachowanie młodzieży*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Pyżalski, J. (2018), *Przeciwdziałanie przemocy rówieśniczej w szkole – krytyczny przegląd stosowanych rozwiązań*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka”, nr 17(1), s. 30–45.
- Pyżalski, J., Podgórska-Jachnik, D. (red.) (2015), *Raport końcowy – Badanie potrzeb i satysfakcji z wybranych usług skierowanych do rodzin z dziećmi z orzeczoną niepełnosprawnością w wieku 8–16 lat*, bit.ly/2KyY1T7 [dostęp: 24.06.2019].
- Rakap, S., Kaczmarek, L. (2010), *Teachers' attitudes towards inclusion in Turkey*, „European Journal of Special Needs Education”, nr 25(1), s. 59–74.

- Rao, K., Meo, G. (2016), *Using Universal Design for Learning to design standards-based lessons*, „SAGE Open”, nr 4(6), s. 1–12.
- Rao, K., Ok, M.W., Bryant, B.R. (2014), *A review of research on universal design educational models*, „Remedial and Special Education”, nr 3 (35), s. 153–166.
- Rapp, W.H. (2014), *Universal Design for Learning in Action. 100 ways to teach all learners*, Baltimore: Brookes Publishing.
- Raskauskas, J., Modell, S. (2011), *Modifying Anti-Bullying Programs to Include Students with Disabilities*, „Teaching Exceptional Children”, nr 44(1), s. 60–67.
- Reiter, S., Lapidot-Lefler, N. (2007), *Bullying among special education students with intellectual disabilities: differences in social adjustment and social skills*, „Intellectual and Developmental Disabilities”, nr 45(3), s. 174–181.
- Renzulli, J. (2003), *Conception of giftedness and its relationship to the development of social capital* [w:] N. Colangelo, G. Davis (red.), *Handbook of gifted education*, Boston: Pearson Education, s. 75–87.
- Rigby, D. (2010), *Przemoc w szkole. Jak ją ograniczać. Poradnik dla rodziców i pedagogów*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Rola, B. (2011), *Działania wspierające rozwój dziecka z lekką niepełnosprawnością intelektualną* [w:] J. Godkowska (red.), *Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w szkole ogólnodostępnej*, Warszawa: Wydawnictwo APS, s. 217–231.
- Rola, B., Mrozińska, M. (2016), *Raport dotyczący wdrażania art. 24 Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych w Polsce Opracowany w Ramach Projektu „Wdrażanie Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych – Wspólna Sprawa”*, Warszawa: PFON.
- Rose, C.A., Monda-Amaya, L.E. (2011), *Bullying and victimization among students with disabilities: Effective strategies for classroom teachers*, „Intervention in School and Clinic”, nr 48(2), s. 99–107.
- Ross-Hill, R. (2009), *Teacher attitude towards inclusion practices and special needs students*, „Journal of Research in Special Educational Needs”, nr 9(3), s. 188–198.
- Rożnowski, B. (2009), *Przechodzenie młodzieży z systemu edukacji na rynek pracy w Polsce. Analiza kluczowych pojęć*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Rudek, I. (2005), *Tolerancja wobec dzieci niepełnosprawnych rówieśników*, „Auxilium Sociale. Wsparcie społeczne”, nr 1.
- Ruijs, N.M., Peetsma, T.T.D. (2009), *Effects of inclusion on students with and without special educational needs reviewed*, „Educational Research Review”, nr 4(2), s. 67–79.

- Rutkowski, P., Mostowski, P. (2017), *Podręczniki w polskim języku migowym (PJM) jako narzędzie surdopedagoga*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Paedagogica”, nr 8 (fol. 241), s. 93–111.
- Rutkowski, P., Mostowski, P. (2018), *Multimedialne adaptacje podręczników z serii Nasz elementarz i Nasza szkoła jako pomoc w nauczaniu polskiego języka migowego (PJM)*, „Forum Oświatowe”, t. 30, nr 2(60), s. 245–266.
- Rzedzicka, K.D. (2003), *Społeczne koncepcje dorosłości a niepełnosprawność* [w:] K.D. Rzedzicka, A. Kobyłańska (red.), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas wolny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Rzedzicka, K.D., Kobyłańska, A. (red.) (2003), *Dorosłość, niepełnosprawność, czas wolny. Na pograniczach pedagogiki specjalnej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls, s. 69–73.
- Sajdera, J. (2016), *Uczenie się w kontekście społecznym – tutoring rówieśniczy jako sposób wspierania zdolności społeczno-poznawczych dzieci w sytuacjach interakcyjnych*, „Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna”, nr 42, s. 81–91.
- Sakowicz-Boboryko, A. (2003), *Uczeń z wadą słuchu w środowisku słyszących rówieśników szkolnych* [w:] Z. Kazanowski, D. Osik-Chudowolska (red.), *Integracja osób niepełnosprawnych w edukacji i integracjach społecznych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Salmivalli, C. (2010), *Bullying and the peer group: A review*, „Aggression and Violent Behaviour”, nr 15(2), s. 112–120.
- Schalock, R., Borthwick-Duffy, S., Bradley, V., Buntinx, W., Coulter, D., Craig, E. i in. (2010), *Intellectual disability: Definition, classification, and systems of support* (11th ed.), Washington: American Association on Intellectual and Developmental Disabilities.
- Scruggs, T.L., Mastropieri, M.A. (1996), *Teacher perceptions of mainstream/inclusion, 1958–1995*, „Exceptional Children”, nr 63(1), s. 59–74.
- Sęk, H., Czabała, C. (2000), *Pomoc psychologiczna*, [w:] J. Strelau (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sękowski, A. (2001), *Osiągnięcia uczniów zdolnych*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Sermier Dessemontet, R., Bless, G., Morin, D. (2012), *Effects of inclusion on the academic achievement and adaptive behaviour of children with intellectual disabilities*, „Journal of Intellectual Disability Research”, nr 56(6), s. 579–587.
- Sharma, U., Loreman, T., Forlin, Ch. (2011), *Measuring teacher efficacy to implement inclusive practices*, „Journal of Research in Special Educational Needs”, nr 12(1), s. 12–21.

- Sijtsema, J.J., Veenstra, R., Lindenberg, S., Salmivalli, C. (2009), *Empirical test of bullies' status goals: Assessing direct goals, aggression, and prestige*, „Aggressive Behaviour”, nr 35, s. 57–67.
- Śliwerski, B. (2016), *Nadszedł czas rodziców*, „Psychologia w Szkole”, nr 1.
- Smith, M.K., Smith, K.E. (2000), *„I believe in inclusion, but...”: Regular education early childhood teachers' perceptions of successful inclusion*, „Journal of Research in Childhood Education”, nr 14(2), s. 161–180.
- Smogorzewska, J. (2019), *Środowisko szkolne a rozwój teorii umysłu u dzieci w młodszym wieku szkolnym*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Smogorzewska, J., Szumski, G. (2015), *Rozwijanie kompetencji społecznych dzieci przedszkolnych. Teoria, metodyka, efekty*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sochańska-Kawiecka, M., Makowska-Belta, E., Milczarek, D., Morysińska, A., Zielińska, D.A. (2015), *Włączający system edukacji i rynku pracy – rekomendacje dla polityki publicznej. Raport końcowy*, Warszawa: Instytut Badań Edukacyjnych.
- Solis, M., Vaughn, S., Swanson, E., McCulley, L. (2012), *Collaborative models of instruction: The empirical foundations of inclusion and co-teaching*, „Psychology in the Schools”, nr 49(5), s. 498–510.
- Sołtysiak, T., Łabuć-Kryska, I., Budrewicz, I. (1995), *Postawy młodzieży szkół ponadpodstawowych wyrażane w opiniach i poglądach wobec dzieci odbiegających od normy* [w:] M. Chodkowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie. Socjalizacja i rehabilitacja*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Sowińska, A. (2014), *Zadowolenie z pracy – problemy definicyjne*, „Studia Ekonomiczne”, t. 197, s. 45–56.
- Spratt, J., Florian, L. (2014), *Developing and using a framework for gauging the use of inclusive pedagogy by new and experienced teachers* [w:] C. Forlin, T. Loreman (red.), *Measuring Inclusive Education* (International Perspectives on Inclusive Education, t. 3), Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Spicuzza, R.J., Skellenger, A., Favazza, P.C. (1999), *Relative Effects of Interventions*, „Special Education”, nr 21, s. 162–175.
- Spławiec, M. (2002), *Stosunek warszawskiej młodzieży licealnej do osób niepełnosprawnych*, „Niepełnosprawność i Rehabilitacja”, nr 2, s. 21–43.
- Sroczyński, W. (2015), *Pedagodzy wobec rodziny* [w:] W. Sroczyński, *Rodzina w świetle wybranych kwestii społecznych*, Siedlce: Pracownia Wydawnicza Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach.

- Stemplewska-Żakowicz, K. (2008), *Diagnoza psychologiczna. Diagnozowanie jako kompetencja profesjonalna*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Sterna, D. (2014), *Uczę (się) w szkole*, Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej, Ośrodek Rozwoju Edukacji, bit.ly/2Lbrou8 [dostęp: 24.06.2019].
- Sterna, D. (2016), *Uczę się uczyć. Ocenianie kształtujące w praktyce*, Warszawa: Centrum Edukacji Obywatelskiej.
- Sternberg, R. (1996), *Successful intelligence: How practical and creative intelligence determine success in life*, New York: Simon&Schuster.
- Sudar-Malukiewicz, J. (2001), *Nauczyciele szkół specjalnych i masowych wobec integracji społecznej osób upośledzonych umysłowo* [w:] A. Maciarz, Z. Janiszewska-Nieścioruk, H. Ochonczenko (red.), *Człowiek niepełnosprawny w rodzinie i w środowisku lokalnym*, Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe, s. 309–318.
- Swann, M., Peacock, A., Hart, S., Drummond, M.J. (2012), *Creating Learning without Limits*, Maidenhead: Open University Press.
- Suter, J.C., Giangreco, M.F. (2009), *Numbers that count: Exploring special education and paraprofessional service delivery in inclusion-oriented schools*, „Journal of Special Education”, nr 43(2), s. 81–93.
- Szczupał, B. (2009), *Godność osoby z niepełnosprawnością. studium teoretyczno-empiryczne poczucia godności młodzieży z dysfunkcją narządu ruchu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe AKAPIT.
- Sztompka, P. (2004), *Socjologia*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy „Znak”.
- Szumilas, E., Czopińska, M. (2015), *Model Lokalnej Współpracy na rzecz dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Szumski, G. (2010), *Wokół edukacji włączającej. Efekty kształcenia uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim w klasach specjalnych, integracyjnych i ogólnodostępnych*, Warszawa: Wydawnictwo APS.
- Szumski, G. (2011), *Teoretyczne implikacje edukacji włączającej* [w:] Z. Gajdzica (red.), *Uczeń z niepełnosprawnością w szkole ogólnodostępnej*, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza „Humanitas”.
- Szumski, G., Karwowski, M. (2014), *Psychosocial functioning and school achievement of children with mild intellectual disability in Polish special, integrative and mainstream schools*, „Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities”, nr 11(2), s. 99–108.
- Szumski, G., Firkowska-Mankiewicz, A., Lebuda, I., Karwowski, M. (2018), *Predictors of success and quality of life in people with borderline intelligence:*

The special school label, personal and social resources, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities”, nr 31(6), s. 1021–1031.

- Szwed, S. (2012), *Sumienie bardzo czyste* [w:] J. Koral (red.), *Pytania, których się nie zadaje. 12 reporterów. 12 ważnych odpowiedzi*, Warszawa: Stowarzyszenie Rodzin i Opiekunów Osób z Zespołem Downa Bardziej Kochani.
- Szymański, M.J. (1998), *Młodzież wobec wartości*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Edukacyjnych.
- Tarwacki, M. (2011), *Edukacja włączająca w szkole w Łajskach*, „Meritum”, nr 1(20), s. 51.
- Tarwacki, M. (2015), *Wyjątkowi uczniowie w wyjątkowej szkole – doświadczenia Zespołu Szkół w Łajskach*, Warszawa: Ośrodek Rozwoju Edukacji.
- Taylor, R.L., Smiley, L.R., Richards, S.B. (2009), *Exceptional students: Preparing teachers for the 21st century*, New York: McGraw-Hill.
- TEAL (2010), *TEAL Center fact sheet no. 2: Fact sheet: Universal Design for Learning*, bit.ly/2Xo94VI [dostęp: 18.02.2019].
- *The Future of Jobs Report* (2018), bit.ly/2xi2OQB [dostęp: 15.02.2019].
- Timmons J.C., Fesko S.L., Zalewska A. (2015), *Considering community service during transition to employment for youth with intellectual and developmental disabilities* [w:] *Way leads on to way. Paths to employment for people with intellectual disabilities*, Washington: AAIDD.
- Tomaszewska, A. (2002), *Holenderski model edukacji i rehabilitacji osób słabo widzących i niewidomych*, „Szkola Specjalna”, nr 1, s. 50–56.
- Trempała, J. (2000), *Modele rozwoju psychicznego*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej.
- Twardowski, A. (2002), *Kształtowanie dialogowej kompetencji komunikacyjnej u uczniów niepełnosprawnych intelektualnie*, Kalisz–Poznań: Instytut Pedagogiczno-Artystyczny UAM.
- Twardowski, A. (2005), *Sytuacja rodzin dzieci niepełnosprawnych* [w:] I. Obuchowska (red.), *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Twardowski, A. (2009), *Dylematy integracyjnego kształcenia dzieci i młodzieży z niepełnosprawnościami* [w:] Z. Janiszewska-Nieścioruk (red.), *Problemy edukacji integracyjnej dzieci i młodzieży z niepełnosprawnością intelektualną*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Twardowski, A. (2012), *Wczesne wspomaganie rozwoju dzieci z niepełnosprawnościami w środowisku rodzinnym*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Tyszkowa, M. (1997), *Zadania rozwojowe* [w:] W. Pomykało (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa: Fundacja „Innowacja”.

- Sibińska, A. (2018), *Uberyzacja, czyli ekonomia na żądanie. Nowe zjawisko społeczno-ekonomiczne*, (wywiad z Anną Sibińską, ekspertką Polsko-Amerykańskiego Centrum Zarządzania Uniwersytetu Łódzkiego), bit.ly/2YbyhiE [dostęp: 1.02.2019].
- Uczeń ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi bank dobrych praktyk (Ośrodek Rozwoju Edukacji), bit.ly/2KZthKx [dostęp: 24.06.2019].
- Uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi według województw w roku szkolnym 2017/2018 wg SIO, stan na 30.09.2017 (zakładka „Szkoły ogólnodostępne”), bit.ly/2laTQlp [dostęp: 13.02.2019].
- UNESCO-IBE (2008), *Conclusions and recommendations of the 48th session of the International Conference on Education* (ED/BIE/CONFINTED 48/5), Geneva: UNESCO IBE.
- Vaughn, S., Gersten, R., Chard, D.J. (2000), *The underlying message in LD intervention research: Findings from research syntheses*, „Exceptional Children”, nr 1, s. 99–114.
- Vitaro, F., Brendgen, M., Larose, S., Tremblay, R.E. (2005), *Kindergarten disruptive behaviours, protective factors, and educational achievement by early adulthood*, „Journal of Educational Psychology”, nr 97, s. 617–629.
- Wachowiak, A. (1992), *Błędy nauczycieli szkół masowych w postępowaniu z dziećmi niepełnosprawnymi* [w:] A. Hulek, B. Grochmal-Bach (red.), *Uczeń niepełnosprawny w szkole masowej*, Kraków: Wydawnictwo WSP.
- Walczak, R. (2014), *Podstawy zarządzania projektami metody i przykłady*, Warszawa: Difin.
- Walczak, W. (2011), *Zarządzanie różnorodnością jako podstawa budowania potencjału kapitału ludzkiego organizacji*, „E-mentor”, nr 3(40), s. 16.
- Wang, M.C., Baker, E.T. (1985/1986), *Mainstreaming programs: Design features and effects*, „The Journal of Special Education”, nr 19(4), s. 503–521.
- Warnken, G. (1997), *Kultura szkoły, rozwój organizacyjny, doskonalenie – rozważania na temat reformy szkolnej* [w:] Z. Radwan (red.), *Rozwój organizacyjny szkoły. Antologia 3*, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej, s. 75.
- Watkins, A., Donnelly, V. (w druku), *Connecting research and classroom practice to promote inclusive education – policy implications* [w:] M.A. Peters (red.), *Encyclopedia of Teacher Education*, New York: Springer.
- Westwood, P. (2013), *Inclusive and adaptative teaching: Meeting the challenge of diversity in classroom*, New York: Routledge.
- Whitney, S. (2011), *No child behind...*, Harbour: House Law Press.
- Wiącek, G. (2005), *Pomiar efektywności kształcenia integracyjnego dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi* [w:] Cz. Kosakowski, A. Krause (red.),

Normalizacja środowisk życia osób niepełnosprawnych, Olsztyn: Wydawnictwo UWM.

- Will, M. (1984), *OSERS Programming for the transition of the youth w disability. Bridges from school to working life*, Washington DC: OSERRS-US Office Education.
- Włodarski, Z. (2014), *Psychologia nauczania* [w:] M. Przetacznik-Gierowska, Z. Włodarski, *Psychologia wychowawcza*, t. 1, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Wojciszke, B. (2000), *Postawy i ich zmiana* [w:] J. Strelau (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, t. 3, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 79–106.
- World Health Organization (2015), *The European Mental Health Action Plan 2013–2020*, Copenhagen: World Health Organization.
- Zalewska, A. (2009), *Wiek, płeć i stanowisko pracy a zadowolenie z życia*, „Psychologia Jakości Życia”, t. 8, nr 1, s. 1–20.
- Żejmis, M., Jurga, L.I. (2016), *Pogłębiona analiza danych pozyskanych w badaniu jakościowym* [w:] *Wdrażanie Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych – wspólna sprawa*, Warszawa: Kantar Millward Brown.
- Żywanowska, A. (2009), *Agresja u osób z lekką niepełnosprawnością intelektualną. Wielowymiarowość uwarunkowań*, Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.

Dokumenty

- *Council conclusions of 26 November 2009 on the education of children with a migrant background*, „Official Journal of the European Union”, t. 52, 11.12.2009, bit.ly/2X1IFNo [dostęp: 22.06.2019].
- Deklaracja z Salamanki oraz Wytyczne dla Działań w Zakresie Specjalnych Potrzeb Edukacyjnych (1994), bit.ly/2WTZ8hW [dostęp: 22.06.2019].
- ICF-Międzynarodowa Klasyfikacja Funkcjonowania, Niepełnosprawności i Zdrowia (2012), Warszawa: CSI OZ, bit.ly/2ERzK6c [dostęp: 24.06.2019].
- Informacja Rzecznika Praw Obywatelskich o działaniach podjętych przez Rzeczpospolitą Polską w celu implementacji postanowień Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych w latach 2015–2017, bit.ly/2ZPtjsB [dostęp: 24.06.2019].
- Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 ze zm.).
- Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.
- Konwencja Praw Osób Niepełnosprawnych ONZ z 2006 r. (Dz.U. z 2012 r. poz. 1169).
- *Przygotowanie do wykonywania zawodu nauczyciela. Informacja o wynikach kontroli* (2017), bit.ly/2Xqrvsr [dostęp: 15.02.2019]
- Rekomendacje dotyczące edukacji uczniów niewidomych i słabowidzących (2015) – Warsztaty PZN, Bydgoszcz.
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 2 listopada 2015 r. w sprawie rodzajów i szczegółowych zasad działania placówek publicznych, warunków pobytu dzieci i młodzieży w tych placówkach oraz wysokości i zasad odpłatności wnoszonej przez rodziców za pobyt ich dzieci w tych placówkach (Dz.U. z 2015 r. poz. 1872 ze zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzie-

ży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Dz.U. 2017, poz. 1578, ze zm.).

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 1 lutego 2013 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych (Dz.U. z 2013 r. poz. 199; Dz.U. z 2017 r. poz. 1647).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 11 sierpnia 2017 r. w sprawie publicznych placówek oświatowo-wychowawczych, młodzieżowych ośrodków wychowawczych, młodzieżowych ośrodków socjoterapii, specjalnych ośrodków szkolno-wychowawczych, specjalnych ośrodków wychowawczych, ośrodków rewalidacyjno-wychowawczych oraz placówek zapewniających opiekę i wychowanie uczniom w okresie pobierania nauki poza miejscem stałego zamieszkania (Dz.U. z 2017 r. poz. 1606).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 12 lutego 2019 r. w sprawie doradztwa zawodowego (Dz.U. z 2019 r. poz. 325).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 kwietnia 1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (Dz.U. z 1992 r. nr 36 poz. 155 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej (Dz.U. z 2017 r. poz. 356).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 17 marca 2017 r. w sprawie szczegółowej organizacji publicznych szkół i publicznych przedszkoli (Dz.U. z 2017 r. poz. 649; Dz.U. z 2018 r. poz. 691).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 18 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1627).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 18 stycznia 2019 r. w sprawie dofinansowania doskonalenia zawodowego nauczycieli (Dz.U. z 2019 r. poz. 136).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 kwietnia 2013 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania zajęć rewalidacyjno-wychowawczych

dla dzieci i młodzieży z upośledzeniem umysłowym w stopniu głębokim (Dz.U. z 2013 r. poz. 529).

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 sierpnia 2017 r. w sprawie kształcenia osób niebędących obywatelami polskimi oraz osób będących obywatelami polskimi, które pobierały naukę w szkołach funkcjonujących w systemach oświaty innych państw (Dz.U. z 2017 r. poz. 1655).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 lipca 2015 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Dz.U. z 2015 r. poz. 1113 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 24 sierpnia 2017 r. w sprawie organizowania wczesnego wspomagania rozwoju dzieci (Dz.U. z 2017 r. poz. 1635).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 25 sierpnia 2017 r. w sprawie nadzoru pedagogicznego (Dz.U. z 2017 r. poz. 1658).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół (Dz.U. z 2012 r. poz. 977 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 lutego 2013 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych bibliotek pedagogicznych (Dz.U. z 2013 r. poz. 369).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 marca 2017 r. w sprawie ramowych planów nauczania dla publicznych szkół (Dz.U. z 2017 r. poz. 703).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 sierpnia 2017 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. z 2017 r. poz. 1643).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 sierpnia 2017 r. w zmieniające rozporządzenie sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1652).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 28 sierpnia 2014 r. w sprawie indywidualnego obowiązkowego rocznego przygotowania przedszkolnego dzieci i indywidualnego nauczania dzieci i młodzieży (Dz.U. z 2014 r. poz. 1157 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 29 września 2016 r. w sprawie placówek doskonalenia nauczycieli (Dz.U. z 2016 r. poz. 1591).

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 3 sierpnia 2017 r. w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz.U. z 2017 r. poz. 1534).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 kwietnia 2013 r. w sprawie zasad udzielania i organizacji pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych szkołach i placówkach (Dz.U. z 2013 r. poz. 532 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 5 września 2017 r. w sprawie szczegółowych zadań wiodących ośrodków koordynacyjno-rehabilitacyjno-opiekuńczych (Dz.U. z 2017 r. poz. 1712).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 lutego 2012 r. w sprawie ramowych planów nauczania w szkołach publicznych (Dz.U. z 2012 r. poz. 204, z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 7 września 2017 r. w sprawie wydawania orzeczeń i opinii działających w publicznych poradniach psychologiczno-pedagogicznych (Dz.U. z 2017 r. poz. 1743).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. z 2017 r. poz. 1591 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Dz.U. z 2017 r. poz. 1578 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie warunków i trybu udzielania zezwoleń na indywidualny program lub tok nauki oraz organizacji indywidualnego programu lub toku nauki (Dz.U. z 2017 r. poz. 1569).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 r. w sprawie indywidualnego obowiązkowego rocznego przygotowania przedszkolnego dzieci i indywidualnego nauczania dzieci i młodzieży (Dz.U. z 2017 r. poz. 1616).
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki, Pracy i Polityki Społecznej w sprawie orzekania o niepełnosprawności i stopniu niepełnosprawności (Dz.U. z 2018 r. poz. 2027).
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 22 września 2005 r. w sprawie specjalistycznych usług opiekuńczych (Dz.U. z 2005 r. nr 189 poz. 1598; Dz.U. z 2006 r. nr 134, poz. 904).
- Standardowe Zasady Wyrównywania Szans Osób Niepełnosprawnych (Rezolucja ONZ, 48/96).

- Standardy diagnozy psychologicznej w edukacji dla psychologów pracujących w poradniach psychologiczno-pedagogicznych i szkołach, bit.ly/2KD8nBd [dostęp: 24.06.2019].
- Uchwała Nr 160 Rady Ministrów z dnia 20 grudnia 2016 r. w sprawie programu kompleksowego wsparcia dla rodzin „Za życiem” (M.P. 2016 poz. 1250).
- Ustawa z dnia 13 czerwca 2003 r. o udzielaniu cudzoziemcom ochrony na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (oprac. na podst. Dz.U. z 2006 r. nr 234 poz. 1695; Dz.U. z 2007 r. nr 120 poz. 818; Dz.U. z 2008 r. nr 70 poz. 416; nr 216 poz. 1367; nr 234 poz. 1570; Dz.U. z 2009 r. nr 95 poz. 790).
- Ustawa z dnia 14 grudnia 2016 r. – Prawo oświatowe (Dz.U. z 2018 r. poz. 996 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela (Dz.U. z 2018 r. poz. 967 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 października 2017 r. o finansowaniu zadań oświatowych (Dz.U. z 2017 r. poz. 2203 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 27 sierpnia 1997 r. o rehabilitacji zawodowej i społecznej oraz zatrudnianiu osób niepełnosprawnych (Dz.U. z 2018 r. poz. 511 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty (Dz.U. z 2018 r. poz. 1457 z późn. zm.).
- Zalecenie Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 18 grudnia 2006 r. w sprawie kompetencji kluczowych w procesie uczenia się przez całe życie (2006/962/WE).

Autorzy

prof. dr hab. Iwona Chrzanowska

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu;
Społeczna Akademia Nauk w Łodzi

Katarzyna Cichocka-Segiet

Akademii Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej
w Warszawie

Marzenna Czarnocka

Poradnia Psychologiczno-Pedagogiczna
nr 13 w Warszawie

dr Verity Donnelly

European Agency for Special Needs
and Inclusive Education

dr hab. Beata Jachimczak,

prof. UAM

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

dr Anthoula Kefallinou

European Agency for Special Needs
and Inclusive Education

dr Tomasz Knopik

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

Grażyna Małachowska

Przedszkole Miejskie nr 152 w Łodzi

dr Anna Młynarczuk-Sokołowska

Uniwersytet w Białymstoku

Piotr Mostowski

Uniwersytet Warszawski

Elżbieta Neroj

Ministerstwo Edukacji Narodowej

dr hab. Wojciech Otrębski

Katolicki Uniwersytet Lubelski
Jana Pawła II, Instytut Psychologii

dr hab. Jacek Pyżalski, prof. UAM

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

dr Paweł Rutkowski

Uniwersytet Warszawski

dr Beata Rola

Akademii Pedagogiki Specjalnej
im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

dr hab. Grzegorz Szumski, prof. UW

Uniwersytet Warszawski

dr Katarzyna Szostak-Król

Szkoła Podstawowa nr 26
im. Stanisława Staszica w Białymstoku

Urszula Skrzypczak

Szkoła Podstawowa nr 1
im. Stanisława Staszica w Piastowie

Marek Tarwacki

Szkoła Podstawowa
im. Stanisława Moniuszki w Łajskach

Anna Tomaszewska

Specjalny Ośrodek Szkolno-
-Wychowawczy nr 6 dla niewidomych
i słabowidzących w Łodzi

Liliana Zientecka

Szkolenia & Doradztwo
Liliana Zientecka

Fundacja Rozwoju Systemu Edukacji (FRSE) funkcjonuje od 1993 r. Jest jedyną w Polsce instytucją z tak dużym doświadczeniem w zarządzaniu kilkunastoma edukacyjnymi programami europejskimi. W latach 2007–2013 koordynowała w Polsce programy: „Uczenie się przez całe życie” (Erasmus, Leonardo da Vinci, Comenius i Grundtvig) oraz „Młodzież w działaniu”. Pełni funkcję Narodowej Agencji Programu Erasmus+ na lata 2014–2020 oraz Narodowej Agencji Europejskiego Korpusu Solidarności. Równolegle realizuje europejskie inicjatywy informacyjno-edukacyjne: eTwinning, Eurodesk Polska, Eurydice, Europass, ECVET i EPALE. Wspiera również współpracę z krajami Wschodu poprzez Polsko-Litewski Fundusz Wymiany Młodzieży, Polsko-Ukraińską Radę Wymiany Młodzieży oraz Centrum Współpracy SALTO z Krajami Europy Wschodniej i Kaukazu. Od 2014 roku FRSE uczestniczy we wdrażaniu Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój.

Fundacja jest też organizatorem wielu wydarzeń edukacyjnych, w tym konkursów promujących rezultaty projektów (EDUinspiracje i EDUinspirator, European Language Label, SElfie+). Koordynuje obchody Europejskiego Tygodnia Młodzieży oraz współorganizuje wydarzenia odbywające się w ramach Europejskiego Dnia Języków. Prowadzi działalność analityczno-badawczą oraz wydawniczą (jest wydawcą m.in. kwartalników: „Języki Obce w Szkole” oraz „Europa dla Aktywnych”).

Publikacja bezpłatna

www.frse.org.pl